

“SOVET ƏDƏBİYYATI”: GERÇƏKLİKLƏR, HƏQİQƏTLƏR, ZİDDİYYƏTLƏR*

Kâmil Vəli NERİMANOĞLU

Özet:

Bu yazıda genel olarak Sovyet edebiyatı, özel olarak Azərbaycan Sovyet edebiyatı, belli başlı özellikləri və dönemləriyle ele alınmış, dönemi belirleyen siyasi ve edebî şahsiyetlər, edebî eserlər, karekteristik çizgileriyle açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Sovyet edebiyatı, Azərbaycan Sovyet edebiyatı.*

Abstract:

In this article, generally Soviet literature and particularly Azerbaijan Soviet literature is addressed with their fundamental properties and also periods. Intellectual or literary works and political or literal personalities who determined this period is explained.

Key words: *Soviet literature, Azerbaijan Soviet literature.*

(Düşüncələr)

“Allahım, məni başıqla və biz bədbəxtləri başa düşməyə çalış. Tanrım, niyə bizi bu ağır, məşəqqətli zamanda dünyaya gətirib əlimizə qələm verdin? Bizdən rəhmimi əsirgəmə, Tanrım”.

(Sovet yazıçısının bu dünyada son, o dünyada ilk duası)

“... Bir işıq nöqtəsi məni özünə çəkirdi. Nöqtə böyüdükcə işıq quyusunun burulğanına düşdüm və ilahi bir rahatlıq hiss etdim. Sordum: “Bu işıq Allahdır mı?” Səs gəldi: “Yox, işıq Allah deyil, onun nəfəsidir”.

---

* Makalede Türkiye’de zor anlaşılacak bazı sözcükler, köşeli parantez içinde açıklanmıştır. Ayrıca Türkiyeli okuyucuların konuyu daha iyi anlayabilmesi için makalede adları geçen kişilerle ilgili, kısa bazı açıklamalar da makaleye eklenmiş bulunmaktadır.

Dəli şairin səsi:

“O şair ki, göylərin qapısı açıldı və o, insanların yanına gəldi, dünya, insan haqqında bir neçə söz deyib çıxıb getdi”.

K. Marksın gözəl bir sözü var: “Bəşəriyyət öz keçmişindən gülə-gülə ayrılır”. Qaliba, bu gözəl sözün bir də astar üzü var- “Bəşəriyyət keçmişindən ağlaya-ağlaya ayrılır”.

Sovet xalqları və əlbəttə ki, Sovet ədəbiyyatı öz keçmişindən həm gülə-gülə, həm də ağlaya-ağlaya ayrılır (təəssüf ki, bu proses hələ də bitməyib, nə vaxt bitəcək Allah bilir). Bu gözyaşları da, gülüş yaşları da bizimdir. Bizim taleyimizdir. Tarixin ibrət dərsləri deyilən bir traferet [basmakalıp] deyim var. “Keçmişin gözünün içinə dik baxmaq” kimi də şüar [slogan] səciyyəli bir ifadəni də biz çox eşitmişik.

Bir az sürtülsə də, üzü üzlər görsə də, mən bu deyimlərin ilkin, bakirə mənasına inananlardanam. Və inanıram ki, zaman keçəcək, gəldi-gedər olan hər şey gəlib keçəcək, hafizələrdə, yaddaşlarda yaşamağa layiq olan Söz qalacaq.

O Sözün nə Sovet ədəbiyyatı qavramına, nə hər hansı direktivə, nə bizim yazımıza ehtiyacı olmayacaq.

Təbii seçmə yalnız təbiətə aid deyil. Sözün təbii seçməsi -öz özünü seçməsi Allahın iradəsi daxilində olduğu qədər də, o böyük yaradanın iradəsi daxilində deyil. Allahın buna ehtiyacı yoxdur. Allahın sözü Sözün Allahından çox yuxarıdadır -səhv və ya düz, bunu mən belə qəbul etmişəm.

İ. V. Stalinin ədəbiyyata baxışı və ədəbiyyatın İ. V. Stalinə baxışı olduqca zəngin və maraqlı mövzudur. Və Sovet ədəbiyyatının mahiyyətini, rejim və ədəbiyyat problemini, mühacirət və repressiyanın Sovet dövründəki faciələrini, fəsadlarını anlamaq, dərk etmək üçün Stalin dövründə; 1924-1953-cü (təxminən 30 ill) illərdəki mənzərəni əks etdirən sənədlər, qərar və qətnamələr [kanunlar], rəsmi nitqlər və çıxışlar, dəyərləndirmələr, müzakirələr, məqalə və monoqrafiyalar ciddi əhəmiyyət daşıyır.

... Ölkədə siyasət qısırlaşdırılarda və siyasi düşüncəyə yasaqlar, hüdudlar gətiriləndə ədəbiyyat və sənətin rolu və funksiyası daha qabarıq şəkildə önə çıxır.

Bütün rejim ölkələrində (Hitler Almaniyası, SSRİ, Çin, İran...) senzura [sansür], ədəbiyyat üzərində qatı nəzarət, bu funksiyanı daşıyır.

Azad fikri, sərbəst düşüncəni, plüralizmi, demokratik açılımı qıdalandırır bəsləyən ən böyük amil sərbəst düşüncənin məhsulu olan ədəbiyyat və sənətdir. Sovet dövründəki siyasi ideologiya çıxmasının yeganə maneəsi də ədəbiyyat və sənətdir. 20-ci illər SSRİ-nin ilk illəri və bir növ məcbur qaldığı azad düşüncə qapısını açmasa da, tam qapada bilmədiyi dövrdür. 20-ci illərdə Moskva və Leninqradda çap olunmuş Z. Freyd, F. Nitsşe, A. Şopenhauer, T. Vulf... Rusiyanın XX əsrin əvvəllərində qazandığı fikir böhranının, azad düşüncə axtarışlarının davamıdır. Bir tərəfdən Tolstoy, Dostoyevski

genişliyi və dərinliyi, Qoqolun, Çexovun ziddiyyət və harmoniya arayışları, o biri tərəfdən Plexanovun, Sorokinin, Sokolovun ictimai-fəlsəfi araşdırmalarının önünü inqilab kəskin şəkildə ala bilməzdi. Bu cəhd üçün öncə Leninə, sonra Stalinə 10-15 il lazım oldu. İlk öncə siyasi rəqiblər və siyasi müxalifət məhv edilməyə başlandı. Sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə və mədəni inqilab kompaniyaları, onların ardınca ümumdünya iqtisadi böhranı, aclıq, köç və repressiya [ceza, baskı]. Bu tarixi kontekstdə azad düşüncənin taleyi, demək olar ki, ən azı birinci planda həll olundu.

Rejim şəraitində siyasətin funksiyası kompensasiya edilmiş [tazminat] şəkildə bədii ədəbiyyata, ədəbi tənqiddə, publisistikaya sığışdırılır. İnsanların, xüsusilə yaradıcı insanların cəmiyyəti təhlil, tənqid, araşdırma ehtiyacı ədəbiyyat və sənətdə mərkəzləşmiş olur. Rejim ölkələrində ədəbiyyatın və sənətin daha maraqlı, orijinal, zəngin, çoxölçülü, metaforik olması həm də bu amillə bağlıdır. Bu fikir demokratik ölkələrdə ədəbiyyatın zənginliyini, təkrarsızlığını inkar etmir. Çünki əsasən, dünyanın bütün böyük söz ustaları öz zəmanələrinə müxalifdirlər.

Dəli şairin səsi:

“Lap Allaha müxalif; şeytanın özü kimi...”

Normal millət də, insan da öz tarixinə intiqam hissi ilə, heyfalmə [öç alma] təşəbbüsü və haqq-hesab çəkmək məntiqi ilə yaşayır. Tənqid və təhlil, zaman və səbəblər silsiləsi kontekstində yaşama və araşdırma özündən qisasalma kompleksindən azad olduğu təqdirdə ədəbi mənzərə aydınlıq qazana bilər.

Bizim dinimizdə, adət-ənənəmizdə, mentalitetimizdə olan səbr, təhəmmül, tolerans, xoşgörü, bağışlama, əfv... kimi mənəvi özəlliklər (institutlar) tariximizə, ədəbiyyatımıza, sənətimizin keçmişinə münasibət üçün də doğrudur. “Qoyunu qoyun, keçini keç ayağından as”, “Yüz ölç, bir biç”, “Ərənlər dünyanı ağılnan bulmuşlar”, “Övvəl sözü anla, sonra qızıb banla”, “Bağışlamaq savabdır”, “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir”... deyən xalqımızın səbri, tədbiri, geniş və dərin düşünmə örnəyi bütün məsələlərdə olduğu kimi, ədəbiyyat tariximizə baxışda da bizim üçün çox qiymətli olduğu düşüncəsindəyəm.

İnsan bəzən öz tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı paradokslar qarşısında dayanmalı olur [durmaq zorunda kalıyor]. Məsələn “Fəxriyyə” şeri Sabirin qarşısına, “Danabaş kəndinin əhvalatları” Mirzə Cəlilin qarşısına çıxmış böyük paradoksun bədii [estetik] ifadəsidir. Mankurtluq, çıxılmazlıq, yanlışlıq... paradoksları da inkaredilməzdir.

Həyat və insan mürəkkəbliyinin [karmaşıqlığının] ifadəsi olan paradokslar da həqiqətin bir parçasıdır. Onların da gözünün içinə dik baxmaq və onların öz açarını tapmaq [anahtarını bulmaq] da bizim vəzifəmizdir.

Bizim məqsədimiz bütün bu sənəd və elmi materialı araşdırmaq deyil. Sovet ədəbiyyatına yeni baxışın (nisbi yenilik olsa belə!) ictimai-siyasi, fəlsəfi-estetik tərəfləri olduqca maraqlıdır və biz fraqmental şəkildə olsa da, bu materiala söykənərək daha çox elmi-nəzəri, sosial-fəlsəfi tərəfi vurğulayaraq bu ziddiyyət dolu problemlərə fərqli yerdən işıq salmaq istərdim.

Yazımın birinci şəxsin təkinin dilində yazılmasını təvazökarlıqdan uzaq olduğunu düşünməməyinizi xahiş edirəm. Məqsədim subyekiv baxışı, fərdi münasibəti açıq şəkildə vurğulamaqdır.

Belə bir fikirlə razılaşmaq çətindir ki, şairin zəmanəsi ilə, öz müasirləri ilə konflikti və ya onun müxalif ruhu həmişə sosial fakt deyil. İnsan təbiətinin mayasındakı ziddiyyət, ölkəsindən, dövlətindən asılı olmayan sənətkar faciəsinin diqqətdən kənar qalmasını doğru saymaq çətindir.

Sovet dövrü ədəbiyyatına da eyni kriterlərlə yanaşmanın faydalı olduğunu düşünürük.

Mən ədəbiyyata yanaşmada meyl, motiv və prinsiplərin (rejim, sosial-psixoloji şərait, idarəçilik, dünyəvi ziddiyyətlər, təbiət şərtləri, şəxsi-fərdi motivlər, komplekslər, genetik amillər, yaradıcılıq aləminin mürəkkəbliyi və söz ağrısı...) ayrı-ayrılıqda mütləqləşdirilməsinin əleyhinəyəm və proses, kontekst (sözün geniş mənasında) daxilində, kompleks araşdırma metodu ilə yanaşma və sistemli təhlil tərəfdarıyam. Bununla yanaşı, subyektiv düşüncəni, fərziyyəni, esseistik-ədəbi-fəlsəfi yanaşmanı da, sırf akademik yanaşma və təhlil qədər önəmli sayıram. Əlbəttə ki, söhbət yalnız ədəbiyyat tarixçiliyindən getmir. Ədəbiyyat ictimai fikrin ayrılmaz hissəsidir, ədəbiyyat insan aləminin zənginliyinin ifadəsidir, ədəbiyyat söz sənətidir... kontekstində Sovet dövrü ədəbiyyatının dəyərləndirilməsindən söhbət getdiyi [söz edildiyi] üçün mən bəzi problemləri ayrı-ayrı baxış bucağından qiymətləndirilməsinin əleyhinəyəm.

Dəli şairin səsi:

“Hər xalq öz hökmdarına layiq olduğu kimi, hər ədəbiyyat da öz xalqına layiqdir”.

... 1953-cü ildə Stalin öldü. Stalinizmin öldüyünü söyləmək mümkün deyil. Çünki beyinlərdə, rejim orqanizmində, sosial psixologiyada yaşayan (və indi də ölməyən) Stalinizm çöküntüsü, Stalin kâbusu elə bir fenomendir ki, onu marksizm dünyabaxışından, Leninizm ideologiyasından və əlbəttə ki, Maoizmdən, Trotskizmdən, ümumən diktatura sisteminin idarəçilik dəstindən ayırmaq mümkün deyil. Əgər Stalinə xüsusiləşən və ya vurğulanan *rejimdən* bəhs olunursa, bu mənada **Stalinizm** anlayışının da nisbi işlədildiyini qəbul etmək məcburiyyətindəyik. Doğrudur, bir anadan (marksizmdən) doğulan bu övladlar (Leninizm, Stalinizm, Trotskizm, Maoizm...) bir-birindən fəlsəfəsi, metodu, yanaşma tərz, dərinlik səviyyəsi və şəxsiyyətdən qidalanan fərdi-psixoloji özəllikləri ilə seçilən [ayrılan] bu övladların qanı-geni eyni sistemə bağlıdır. Gen strukturasının [yapısının] dəyişkənliyi nisbidir və elmi-fəlsəfi təməlin vahid olduğunu unutmaq şərti ilə fərqli və fərdi yanaşmanı önə çıxararaq Stalini və Stalinizmi təhlil etmək, məsələnin açılışına ciddi yardım edəcəyi fikrində olduğumuzu bildirməyi özümüzə borc bilirik.

A. Avtorxanov *“Partokratiyanın mənşəyi”* əsərinin ikinci cildində Kirovun, Zinovyevin, Kamenevin... öldürülmə səhnələrini sənədlərlə təsvir edir. Zinovyevin sadəliklə *“Allah xatirinə, yoldaşlar, Allah xatirinə Stalinə zəng edin”* deməyini

kinolentə alıb [filme kaydedip] Stalinə göstərəkən o gülməkdən az qala qəşş edibmiş [kendinden geçiyormuş]...

Araşdırma və dəyərləndirmə üçün qəbul etdiyimiz aksiomatik qənaətləri də bəyan etməyi vacib hesab edirik.

Bu fikirlərdən birincisi Stalinin öz sələflərinə münasibətidir. Ən qısa şəkildə ifadə etmək gərəkirsə, Stalinin ideoloji baxışlar karkası Marks-Engelsə və Leninə bağlıdır. Xüsusilə ədəbiyyat və sənətə münasibət bu qaynaqlardan gələn şərtlərə bağlıdır. Stalin özünün “Leninizm məsələləri” kitabında kifayət qədər aydınlıqla ifadə etmişdir. Hətta Stalinin qəddarlıq dərəcəsi və amansızlıq xisləti Leninlə o qədər bağlıdır ki, Stalinizm 20-ci illərin sonu, 30-40-cı illərin Leninizmi demək tərs bir anlama olmaz.

Rejissor M. Zaxarovun 60-7-ci illərdə səhnələşdirdiyi əsərlərdə, Stalin, Lenin haqqında son 20-30 ildə dünyada yazılmış kitablarda bu məsələ kifayət qədər açıqlandığı üçün bu barədə geniş danışmağa ehtiyac yoxdur.

Stalinin *kommunist müxaliflərinin* (Trotski, Buxarin, Zinoviyev, Kamenev...) və *yandaşlarının* (Jdanov, Kalinin, Beriya, Mikoyan...) və *sələflərinin* (Malenkov, Bulqanin, Xruşşov, Brejnev, Qorbaçov...) Stalinizmə bağlı və hətta əks [zıt] tərəfləri ayrı bir dartışma mövzudur.

Bizi məsələnin siyasi təfərrüatında daha çox fərqli baxışların, üslubların bağlı olduğu ana xətləri vurğulamaq və Stalin simvolunda Sovet ideoloji sisteminin mədəniyyətə, ədəbiyyat və sənətə münasibət bütövlüyünü ortaya qoymağdır. Bu tipli etirazlar ola bilər. Trotski hara Stalin hara, Xruşşov “ottepel”i [buz çözülməsi] Stalinin inkarı deyil mi və ya Qorbaçov zəttən bu sistemi, Stalin qarışıq dağıtmadımı?

Bu sualları haqlı saymamaq olmaz. Və onlara veriləcək cavabların aşağı-yuxarı eyni olduğu dartışmasıdır.

Məsələ ondadır ki, bir fikir sistemi öz daşıyıcılarını da, inkarçılarını da özündə daşıyır. Sistemin daxili dialektikası ilə bağlı olan bu proses bir qavramda “*Sovet dövrü*” və ya “*Sovet mədəniyyəti*”, “*Sovet ədəbiyyatı*” anlayışlarında birləşdiyi üçün bir mərkəzdə birləşir. Bu mərkəz təsdiqlə inkarı birləşdirir, kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi sürəcini, inkarı inkar məqamlarını da ehtiva edir (bu məsələlərdən, qanun və anlayışlardan danışarkən biz Marksist klassiklərinə deyil, Kanta, Hegelə, eyni zamanda Monteskyöyə, Russoya, Didroya... eyni zamanda Marksist olsa da, təhlil dərinliyi ilə seçilən G. V. Plexanova söykəndiyimizi göstərməyi gərəkli bilirlik).

Sovet dövrünü gözəl ifadə edən bir lətifəni danışmaq yerinə düşər, mənəcə. “*Qatar Kommunizmin işıqlı gələcəyinə doğru irəliləyir. Sükançı [sürücü] V. İ. Lenindir. Paravozun yanacağı [lokomotivin yakacağı] bitir. Nə edək? -Sualı ilə sükançı Leninə üz tutan qatar əhlinə Lenin: “Necə yəni nə edək?! Haydı gənclər meşəyə, odun, yanacaq bizi gözləyir. Öncə yanacaq sonra kommunizm!”*

Gənclər, insanlar meşəyə tökülür. Kəshakəs, gətirhagətir. Yanacaq təmin olunur. Və qatar yoluna davam edir.

... *Qatar yenə kommunizmə doğru inamla gedir və yanacaq bitir. Sükançı İ. Stalindir. Qatar əhli: “İosif Vissarianoviç, yanacaq bitmək üzrədir. Nə edəcəyik” -deyə soruşur.*

Stalin trubkasından dərin bir güllab alıb [piposundan dərin bir nefes çəkerek]: “Çox sadə. Bu qədər adamı kommunizmin işıqlı gələcəyinə aparmağın [götürmenin] nə mənası var? Adamların yarısını qırın [öldürün], boş vaqonların taxtasını yandıraq və yolumuza davam edək”. Elə də edirlər. Qatar əhlinin yarısını qırırlar və qatar gedir.

Sükançı N. S. Xruşşovdur. “Nikita Sergeyeviç, nə edəcəyik?” deyib Xruşşova üz tuturlar. Xruşşov başını qaşayıb: “Onsuz da biz kommunizmdən geri dönməyəcəyik, keçdiyimiz yolların ağaç şpallarını [ağac, traverslerini] sökün yandıra-yandıra gedək”.

Şpalları sökürlər və qatar yoluna davam edir.

Sükançı L. İ. Brejnevidir. Qatar əhli: “Leonid İliç neyləyək, yanacaq yoxdu artıq”. Leonid İliç udqunub [yutkunarak] təmkinlə: “Onsuz da yanacaq yoxdur və getmək imkanımız da bitib. Çarə vaqonların pərdələrini çəkib onları yırğalamaqdır. Qoy elə bilsinlər qatar gedir. Özü də düz kommunizmə”. Elə də edirlər. Və hamı məmnun qalır.

Sükançı M. S. Qorbaçovdur. Qatar əhli M. S. Qorbaçovun atəyindən yapışıb “Nə edək. Çarə göstər, Mixail Sergeyeviç!” -deyə tələblərin irəli sürürlər. Mitinglər başlayır.

Qorbaçov: “Yoldaşlar, cənablar, yanacaq çoxdan yoxdur və çoxdan da biz hərəkət filan da etmirik. Qapuları, pərdələri açın. Hər kəs vəziyyəti bilsin və kim hara [nereyə] istəyirsə ora da getsin. Komediya bitdi”.

Bu lətifə Sovet dövlətinin, Sovet hökumətinin, Sovet vətəndaşının və əlbəttə ki, Sovet ədəbiyyatının mənzərəsini kifayət qədər aydınlıqla ifadə edir.

Sovetlərin hay-küy [gürültü patırtı], repressiya [baskı], durğunluq, yenidənqurma dövrləri bu lətifənin məğzindədir [fıkranın mahiyətindədir].

Sovet dövründə yaradılmış lətifələr çap olunsa da, olunmasa da Sovet zamanı xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsidir.

Bəzən bizim öz həyatımız bir lətifədirsə, niyə lətifələrə də üz tutmayaq?! Allah Molla Nəsrəddinə rəhmət eləsin.

Dəli şairin səsi:

“Yaxşı ki, Sovet dövrünü görmədi¹. Yoxsa indi sümüyü [kemiği] Sibirdə çürüyürdü... “

Ədəbiyyat məsələlərinə keçməzdən öncə bir aksiomatik məsələyə münasibət bildirməyi zəruri bilirəm. Hamımıza, xüsusilə Sovet elm-sənət adamlarına yaxşı bəllidir ki, “otpepəl”dən [buzların çözülməsindən], sonra “aşkarlıq və yenidənqurma”dan başlanan 90-cı illərdə apogeyinə [zirvesinə] yüksələn inkarçı antisovet ideologiyasındakı ifratçılıq, eyforiya tufanını [sebepsiz coşkunluk fırtınalarını] da göstərmək və nəzərə almaq zəruridir. “Sovet ədəbiyyatı” qutusuna ələ gələn hər şeyi atmaq, rədd etmək,

1 Burada Molla Nəsrəddin mizah dergisini çıxaran Celil Memmedguluzadə'dən söz ediliyor.

zamanı nəzərə almadan hökmlər verməyin yanlış olduğun göstərməmək olmaz. Xüsusilə zaman keçdikdən, eyforiya tufanı dayandıqdan [durduktan] sonra məsələyə bütöv [bütüncül], konseptual baxış formalaşmağa başlayır.

Yaddan çıxara bilmərik ki, ədəbiyyat yalnız sosial araşdırma, ictimai təhlil deyil. Ədəbiyyata, insanşünaslıq (termin Stalinindir) demək də hələ hər şeyi əhatə etmir. “Ədəbiyyat şüuraltı sezgilərin, ağırların, dərdlərin ifadəsidir” demək də ədəbiyyatın missiyasını ehtiva etmir.

Ədəbiyyat həm də (əsasən!) bədii sözün böyüklüyü, sehri, cazibəsi, əl-kimyasıdır. Ədəbiyyat metafora sənətidir. Metaforası böyük şair böyük ədəbiyyat ölçüləri ilə dəyərləndirilə bilər. Şekspir gücü, Füzuli məcazi, Servantes sarkazmı [istihzası, alayı], Rable qroteski [abartması], Erazm ironiyası, Puşkin genişliyi... gəlişigözəl sözlər, anlayışlar deyil.

Bədii təfəkkürün söz təcəssümü bu anlayışsız, ölçülersiz keçinə bilməz.

Sovet ədəbiyyatına *metafora* meyarı ilə yanaşma bir çox mühüm estetikə, poetika məsələlərini əhatə edir ki, biz bunların üzərində təfərrüatı ilə dayana bilmirik. Ancaq bu meyarın zəruriliyinin altını cızmağı da vacib hesab edirik. Xatırladaq ki, bütün müqəddəs kitablar da (xüsusilə, Tövrat və Quran) bədii sözün, şair sözünün missiyasını bu və digər şəkildə göstərmişlər.

Sovet ədəbiyyatının idarə olunan, ideoloji [ideolojik] standartlar, siyasi tabular ədəbiyyatı olduğunu unutmaq, bu dövrü elmi dəyərləndirməyi ciddi şəkildə yaralayır.

Yazıçılar İttifaqı və Yazıçılar İttifaqı içərisində KQB təmsilçiliyini, Kommunist Partiyası özəyini və ədəbi məhkəmələri nəzərə almadan dəyərləndirmə və təhlil, bitkin [tam, eksiksiz], obyektiv sayılmaz.

Bu mənada DTN [Devlet İstihbarət Bakanlığı] arxivi ilə bərabər Yazarlar Birliyinin (Moskva, Bakı...) arxivi, protokol, stenoqram materialı olduqca əhəmiyyətlidir və bir gün bu materialların tam şəkildə çap olunacağına inanıram.

Bunu da vurğulayım ki, Yazıçılar Birliyinin şeytan yuvası, KQB idarəsi, məhkəmə meydanı... ittihamlarını da haqsız sayıram.

Bu baxış hər şeydən əvvəl dilimizi, mənəviyyatımızı, söz sənətimizi bağrında qoruyub saxlayanlara sayqısızlıqdır. Sayqısızlıqdan başqa mədəniyyətsizlik və tarixə, keçmişə, kökə sayqısızlıqdır.

Bu Bolşevik məntiqi gələcək nəsillərə insani heç nə verməz və Sovet rejiminin inkarcı, zorbalıq, qabalıq, təzyiq, baskı siyasətinin bir başqa şəkildə davamıdır.

Başqa bir tərəfdən bu İttifaqda [Sovyetlər Birliyi'nde] yaranan əsərlərin qədrini-qiymətini zaman verəcək. Zamanın haqqını ondan almağa heç kəsin gücü çatmaz.

Anarın 15-20 il bundan əvvəl Yazıçılar Birliyinin iclas salonunda (Natəvan salonunda)-dediyi sözləri xatırlayıram: “Dünyada hər kəs bir şeydən qorxur. Mən də Natəvan salonundan qorxuram”. Yazıçı haqlı idi və indi də haqlıdır. Əlbəyaxa

savaşdan, ölüb-öldürmədən ittihamdan, həbs, sürgün hökmlərinin məddahlıqdan, haqsızlıqdan... və nələrdən keçən bu salondan qorxmaq təbiidir.

Başqa bir pəncərədən baxsaq, bu salon S. Vurğunun, R. Rzanın, S. Rəhimovun, H. Mehdimin, Ə. Cəmilin, M. İbrahimovun, İ. Şıxlının, N. Rəfibəylinin, M. Dilbazinin, B. Azəroğlunun, H. Arifin, Ə. Kərimin, M. Arazın... nəfəs aldığı, sevindiği, əsəbləşdiyi, narahət olduğu, sözünü dediyi, haqqı tələb etdiyi, dilimizi, sözümüzü qoruduğu salondur.

Mən şəxsən bu salona girəndə arxada oturan rəhmətlik Vidadi Məmmədovu, İsa İsmayılzadəni, İ. Məlikzadəni... qabaq cərgədə [ön sırada] oturan rəhmətliklər İmran Qasımovu, İsaq İbrahimovu, Hüseyn Abbaszadəni görürəm.

Və nədənsə həmişə Aydının əzab və ümid dolu səsinə eşidirəm. Nə dediyini anlamasam da, bu səs mənə o qədər çox şey deyir ki...

Heyf ki, onları yazmaq mümkün deyil. Bizim anlamadığımız dilin sözlərin, bizim dilimizin sözlərinə çevirmək imkansızdır.

Bu salon hər şeyi ilə bizim tariximizin, o cümlədən ədəbiyyat tariximizin muzeyidir. Bu muzeyin eksponatları [sergilənən eşyaları] görünməyən üzlər [yüzlər], eşidilməyən sözlər, nəfəslər, lal-dinməz xatirələrdir.

Dəli şairin səsi:

“Mən bu muzeydə ədəbiyyatımızın şəhidlərinin də, mücahidlərinin də, satqınlarnın da ruhlarının dolaşdığını gün kimi görürəm”.

Və eyni hissi Moskvada Yazıçılar Birliklərinin (artıq bir neçə...) yerləşdiyi binada da, L. Tolstoyun həyətdəki [bahçədəki] heykəlinin yanında da, “qadyuşni” (“ilan-çəyən yuvası”) adlanan zirzəmi-kafedə [bodrum kattaki kahvede] də hiss edirəm. Bu hissini məni duyğulandırdığını, düşündürdüyünü gizlətmək istəmirəm. Həyatın iki rəngi yoxdur, heç yeddi rəngi də yoxdur. Həyatın rənglərinin sayı sonsuzdur. Bu sonsuzluq olmasaydı həyatın mənası olardımı?

Ədəbiyyat da insanın ikinci həyatıdır. Çoxları üçün bəlkə əsl həyatdan daha zəngindir, mübhəmdir. Ədəbiyyatı hər şeyi ilə qəbul etməmək onun təbiətinə ziddir.

Bu məqamda Sovet dövründə yaşayıb Sovet dövlətinin kökünü öz gülüşü, ironiyası ilə baltalayan böyük gülüş ustası Arkadi Raykini xatırlayıram və canlı Arkadi Raykini gördüyüm, dinlədiyim, güldüyüm və ağladığım üçün qürur duyuram.

... Keçmiş SSRİ-dən danışarkən həm daxildə, həm də xaricdə yarızarafat, yarıciddi işlədilən **“homossoveticus”** [Sovyet insanı] terminini sizə xatırlatmaq istəyirəm. Homossoveticus nə Rusdur, nə Ukrayn, nə Belorus, nə Özbək, nə Azərbaycanlı, nə Qırğız, nə də Kalmık, Türkmən, Çukçi... O, xüsusi bir tipdir. Maaşı ilə, çax-çuxu ilə “hörmət” dediyi rüsvəti ilə, yalanı ilə, hardasa [nerede ise] bədbəxtliyi və hardasa xoşbəxtliyi ilə...

Sovet kinosunda [sinemasında] (V. Şukşin, E. Ryazanov...) ədəbiyyatında (M. Qorkidən Ç. Aytmatova kimi...), teatrında, rəssamlığında... parlaq, tipik obrazları [karakterləri] olan Sovet adamı nə Pavel Korçağindir, Meresyevdir, nə Oleq Koşevoy, nə İvan, nə Şurik, nə Cəmilə, nə Berdi, nə Əhməd, nə də Məhəmməd... Sovet adamı eyni zamanda həm Pavel Korçağindir, həm İvandır, həm Meresyevdir, həm Oleq, həm Şurikdir, həm Cəmilə, həm Berdi, həm Əhməd, həm də Məhəmməddir...

Cəmiyyətin yaratdığı sosial tiplərin anası, etnoslardan daha çox rejim, şərait, mühitdir. Aldığı ev, aylıq, qopardığı rüşvət, yatdığı həbsxana, çəkdiyi əzab, içdiyi araq, gördüyü keyf, gizlətdiyi inanc, partiya və həmkarlar iclasları [meslek gruplarını meclisleri], “Lenin cümə günləri”, bir şey başqa şey düşünmək, quru məddahlıq, şüar [slogan]... yaşadığı həyatın hər şeyi, Sovet adamı tipinin bəliqli, tipik cizgilərini yaratmışdır. Hər kəs öz ata-anası ilə bərabər, həm də öz zamanının övladıdır tezisi Sovet adamı tipləri qaleriyasını yaradan Sovet ədəbiyyatının da əsas meyarlarından biri olmuşdur. Ancaq bunu da unuda bilmərik ki, insanın milləti, dini, inancı, adət-ənənəsi, tarixi keçmişi, geni, yaddaşı... var.

Və 60-70 il həmin o Sovet adamının yüzilliklər boyu gələn kimliyini məhv edə bilməz. Onu yıpradar, deformasiya edər, zədələyər, ancaq silib apara bilməz.

Bu ziddiyyəti, ağır və mürəkkəb prosesi də verən [karmaşık süreci de bize ulaştıran] ən böyük vasitə (yalnız vasitəmi?) ədəbiyyatdır. Və Sovet dövrü kinosu (Tarkovski, Romm, Paracanov, Şəmşiyev...), teatru (Stanislavski, Tavstonoqov, Meyerxold, Zaxarov...) və sənətin başqa növləri ilə birlikdə ədəbiyyat (M. Şoloxovu, Y. Trifonovu, V. Belovu, F. İskəndəri, T. Pulatovu, Ç. Aytmatovu, R. Rzasi, B. Vəhəbzadəsi, Ç. Hüseynovu, Anarı, O. Süleymənovu, H. Mətevosyanı, V. Voznesenskisi, Y. Yevtuşenkosu... ilə birlikdə) var idi və bu varolma sənətin böyüklüyünün, ecazkarlığının dəyərlərini də daşıyırdı. Bu ədəbiyyatın gen yaddaşında [genetik hafızasında] “Dədə Qorqud” da var idi, “Manas” da, “İqor Polku Dastanı” da var idi, nağıllar və xalq şerləri də, Dostoyevski və Tolstoy da, Mövlanə və Füzuli də, Sabir və Mirzə Cəlil də...

Sözün geniş : kosmik mənasında-ədəbiyyat coğrafi, etnik, din, inanc, ideoloji... sərhəd tanımır.

60-70-ci illərdə o vaxtkı yeni ədəbi gəncliyin Kafka, Kamyu, Folkner, Vulf, Kavabata, Markes... marağını, ehtirasını dəyərləndirməmək olarmı?

60-70-ci illərdə “Azadlıq”, “BBC”, “Türkiyənin Səsi” radiolarından verilən dünya xəbərləri A. Soljenitsinin əsərlərindən parçalar, “Əli və Nino” romanı, Ə. Cəfəroğlunun ədəbi-siyasi söhbətləri, Krım Tatarı dissident [muhalif] Mustafa Cəmiləoğlunun müdafiəçilərinin, xüsusilə Sovet generalı insan haqlarının namuslu müdafiəçisi Qriqoryenkunun çıxışları, Rus mühacir ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərindən verilən parçalar, “samizdat” (əlyazma) əsərlərin gizli yayılması, “pıçılı [fısıltı] ədəbiyyatı” deyilən gizli janrın yayılması, çayxana, meyxana söhbətləri... öz işini görürdü və bu iş sürətlə toplum keyfiyyəti daşımağa başlayırdı.

Yavaş-yavaş açılan qapılardan, pəncərələrdən, efirdən [radyo dalgalarından], ekrandan gələn hava rejimlə bağlı Sovet mədəni, əxlaqi, dünyagörüş sərhədlərini

əritdikcə üfüqlər də genişlənir, sənətin bütün insanları, millətləri, dinləri və mədəniyyətləri birləşdirən, bütövləşdirən [bütünləştiren] bəşəri dəyərlər sistemi müəyyənləşməyə başlayırdı. Əslində o dəyərlər həmişə olmuşdu. Bəzən suların altında görünməz olmuş, bəzən aysberq kimi qismən görünmüş, bəzən də olduğu kimi ortaya çıxmışdır...

Burda bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. Bu haşiyənin adı *Nazim Hikmət* faciəsidir.

Türk ədəbiyyatına marağı [ilgiyi], sevgini ayrıca qeyd etməyimin səbəbi mənim Türkiyə sevgimlə bağlı deyil. Bu başqa maraqlı söhbətin mövzudur. Əslində Tofiq Fikrətdən, Yəhya Kamaldan, R. N. Güntəkindən başlayıb. Əziz Nesinlə, Nazim Hikmətlə davam edən bu məhəbbət Türk dilinə, Türklüyə sevginin ayrılmaz bir parçasıdır. Nazim Hikmətə, Əziz Nesinə Türkiyədə olan siyasi münasibət tamamilə təbiidir. Fəqət Azərbaycan Türkü üçün, Özbək, Tatar, Qazax... Türkü üçün Türkcənin ustadı, Türkcənin səsi-nəfəsidir. Və ədəbiyyat kriterləri ilə yanaşsaq, həqiqət də çağdaş Azərbaycan ədəbi prosesinə çox dəxli və təsiri olan Nazim Hikmətin, Əziz Nesinin siyasi ziddiyyətlər yaşayan və suçları da boyunlarında qalmaqla böyük sənətkar olmaqları mübahisəsizdir. Yeri gəlmişkən Nazim Hikmətin Türkiyədə vətəndaşlığının bərpa olunmasını mən Türkiyədə son illərin ictimai-siyasi həyatının ən böyük uğurlarından [başarılarından] biri hesab edənlərdənəm. Tarixin gözünün içinə dik baxanda çox şey görmək mümkündür.

Qapılar, sərhədlər açıldıqdan sonra biz N. F. Kısakürəyi, Sait Faiqi, F. H. Dağlarcanı, O. Akbalı, S. Çokumu, Y. Kamalı, A. Kulini, O. Pamuku... da tanıdıq və sevdik.

Məncə, çağdaş Türkiyə ədəbiyyatı kontekstində təhlil və yanaşma [yaklaşma, baxış açısı] ilə Türk Dünyası ədəbiyyatı kontekstində, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində yanaşma nəzəri baxımdan fərqli özəlliklər daşıyır ki, bu barədə biz yeri gəldikcə danışmağa çalışacağıq.

Xüsusilə “Nazim Hikmət faciəsi” adlı yazıya şəxsi və ictimai ehtiyac hiss edirəm. Bir dövrün və bir nəslin faciəsini yaşan Nazim Hikmətin Bakıda 1928-ci ildə çap olunmuş “Günəşi İçənlərin Türküsi”ndən modernist, antikommunist, insani şerlərinə qədər görməyin, tanımağın və tanımağın vacib olduğunu düşünürəm.

... 30-cu illərdə siyasi iftira ucundan KQB zindanında saxlanıb incidilən [həpsə atılıp zülüm gören] *Süleyman Rəhimovun* yaradıcılığını xatırladım. 60-70-ci illərdə yeni ədəbiyyat davasında Süleyman Rəhimov ədəbiyyatının inkarçılarından biri də mən olmuşam. O zaman mənə və yaşıdlarıma elə gəlirdi ki, nəyinsə təsdiqi mütləq nəyinsə inkarından keçir. Bu bəlkə də çox vaxt belədir. Ancaq sənət imperativ yanaşmalara doğma deyil [Ancak sanat, kayıtsız-şartsız yaklaşımlara yabancısıdır]. Hökmlərlə, iddialarla sənət özü də, sənətin tarixi de yaranmır, yazılmır (mənim yazılarımda bu ton varsa, o da istisna deyil).

Zaman keçdikcə anladım ki, İsa Hüseynov, İ. Şıxlı, S. Əhmədov nəsrə S. Rəhimov nəsrə ilə, M. Araz, M. Yaqub, İ. İsmayılzadə, Ə. Salahzadə, M. Aslan, F. Sadiq, A. Abdulla, R. Rövşən, S. Rüstəmcanlı, V. Nəsib, M. İsmayıl, E. Baxış, T. Abdin, Azər Abdulla... şeri [şiiri] S. Vurğun, R. Rza, B. Vahabzadə şeri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

S. Rəhimovun leksikası az qala Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin (bədi üslub) az qala 2/3-ni əhatə edirsə, bizim şer [şiiir] dilimiz S. Vurğun, M. Müşfiqlə, R. Rza, B. Vahabzadə... ilə qırılmaz şəkildə bağlıdırsa, bizim indiki ədəbi dilimizin özüdürsə, bunu necə inkar etmək, “Sovet ədəbiyyatı” yarlığı vurmaq olar? [hükümü vermək olur?].

Doğrudur, yeni nəsrimizin yeni keyfiyyət göstəriciləri olan Anar, Y. Səmədoğlu, Ə. Əylisli, Elçin, İ. Məlikzadə, F. Kərimzadə, V. Nəsib, M. Süleymanlı, R. Rövşən, A. Məsud, M. Oruc... Mirzə Cəlil nəsrinə daha çox istinad edirdi. Mirzə Cəlil nəsrinin genişliyi, dərinliyi dil, üslub, poetika baxımından da, fəlsəfi yük, dünyəvi anlam baxımından da bu nəsil üçün estetik kredo [prensip] idi.

Amma bu kredo S. Rəhimovun, M. İbrahimovun, Mir Cəlalın, Ə. Məmmədخانlının, İ. Əfəndiyevin inkarı sayılmaz. Hətta doğmalığı xətləri ilə yanaşsaq [öze ait çizgilerle yaklaşırsak] ortaq olan, sələf-xələf davamlılığının göstəricisi olan çox şey söyləmək olar. Və bu mənada Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı deyərəkən və təhlil apararkən tarixi yanlışları zaman və rejim kontekstində göstərmək nə qədər vacibdirsə, ədəbi dəyərləri təsdiq etmək, sənətin öz qiymətini vermək o qədər vacibdir. Eyforik [aşırı hissi], inkarçı, birtərəfli münasibət bizə bir şey qazandırmaz, əslində ayırır, qırır və tariximizlə, o cümlədən mədəniyyət, ədəbiyyat tariximizlə bizim aramızda sədd yaradar ki, bunun bizim mədəniyyətimiz, taleyimiz [talihimiz], dünyadakı mövqeyimiz üçün faydalı olacağını düşünmürəm.

Halbuki bizim bölünmüş, ayrılmış xalqımızın Bütöv Azərbaycan ədəbiyyatı qavramına, Ortaq Türk ədəbiyyatı anlayışına ehtiyacımız var. Bütün dünyada bədi sözün tarixi destille [sterilize] edilmiş su kimi deyil. Söz sənəti tarixin, rejimin bütün ziddiyyətlərini spesifik şəkildə ifadə edən fenomen kimi təkrarsızdır.

Sovet ədəbiyyatı tanımından söhbət getdiyi üçün mən bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, tarixi ilə, o cümlədən ədəbiyyat tarixi ilə barışmayan, öz tarixinə nifrət, kin bəsləyən və ya öz tarixində yalnız qara nöqtə axtaranlar onu bütöv görə bilməz və tarixi sürəkliliyin mahiyyətini anlamaqda çətinlik çəkər.

Bu o demək deyil ki, bizim ədəbiyyat tariximizin ziddiyyətləri, böhtanları, çətin anlaşılan məqamları yoxdur. Köhnə SSRİ məkanı da daxil olmaqla, bütün dünyada ədəbiyyatların yolu kifayət qədər ziddiyyətlidir. Düşünce, fikir yolu da belədir, fəlsəfənin girintili-çıxıntılı tarixi də, elmi baxışların keçmişi də.

Kommunist Partiyasının 1946-48-ci il “Zvezda”, “Leninqrad” jurnalları haqqında qərarlarında ədəbiyyatın ideoloji [ideolojik] sapmaları, yanlışları kəskin tənqid edilərkən Anna Axmatovanın da tənqid olunanların sırasında idi. Burjuva meşşanlığı [darkafallığı], yüngül əxlaqi keyfiyyətlər, kommunist düşüncəsinə xas olmayan mənfur özəlliklər və s. ittihamlarla tənqid olunarkən 15 respublikanın [cumhuriyetin] Anna Axmatovası da axtarılır [inceden inceye araştırılıyor] və eyni özəlliklər tənqid atəşinə tutulurdu. Öncə qurultay və ya plenumlarda [toplantılarda], sonra yaradıcılıq ittifaqlarında, sonra müəssisələrdə, kolxoz və sovxozlarda...

Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, o illərdə yuxarılar Azərbaycanın Anna Axtamovası kimi *Əzizə xanım Cəfərzadəni* seçmiş və kifayət qədər tənqid edilmişdir.

Azərbaycanın qadın şair və yazıçılarından Mirvarid Dilbazinin də, Nigar xanım Rəfibəylinin də, Mədinə Gülgünün... də ədəbiyyat cəbhəsində başları az bəla çəkməmişdir.

Anna Axmatova, Marina Svetayeva, Marietti Şaginyan... kimi qadın yazarların Sovet rejimi ilə əlaqələri yalnız zərbə dəyənlər, yaralananlar mövqeyindən olub və zadəgan [soylu] Mirvarid xanımın ilahiyyət mənşəyi [tarikat mensupluğu], Nigar xanımın Müsavatçı bəy mənşəyi, Əzizə xanımın savadı, elmi, tarix bilgisi, Mədinə Gülgünün cənub mənşəyi [Güney Azərbaycan’dan olması] və əlbəttə ki hər birinin həyata, ədəbiyyata müasir, açıq-aydın baxışı ideoloji [ideoloji] dairələri narahət etməyə bilməzdi.

Sovet yazıçısı damğası vurulan Sovet dövrü yazıçılarından millətindən, dinindən asılı olmayaraq, dünya ədəbiyyatı prosesinə münasibəti, Sovet sisteminə tənqidi baxışı, dissident mövqeyi [muhalif konumu], bu anlayışın nə qədər yetərsiz və boş olduğunu göstərir.

Hətta daha çox Sovet ideologiyasına yaxın olan, zaman-zaman həmin ideologiyanın qatı təmsilçisi olan Serajimoviç də, D. Bedni da, V. Katayev də, N. Ostrovski də... Azərbaycanda S. Rüstəm də, M. Rahim də, M. İbrahimov da, H. Mehdi də, Ə. Əbülhəsən də... milli məsələlərdə, xalqın taleyi ilə bağlı ciddi problemlərdə, ana dilinin varlığı uğrunda mübarizədə öz sözlərini demişlər və həmin [bu] əsərləri, baxışları diqqətdən yayınmamalıdır.

M. İbrahimovun Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsinin zərurəti ilə bağlı ağır mücadiləsi, S. Rüstəmin dildən-dilə dolaşan məşhur “Cənub şerləri”, H. Mehдинin prinsipial ədəbi-tənqidi konsepsiyası... Mir Cəlalın sadə və səmimi nəsrilə S. Vurğunun, M. Müşfiqin, B. Vəhəbzadənin aydan arı sudan duru milli poeziyası ilə, R. Rzanın intellektual ağırlıqlı müasir şer mədəniyyəti ilə, Azəröğlunun cənub yangılı şerləri ilə, Ə. Məmmədخانının və İ. Əfəndiyevin, İ. Şıxlının, İ. Hüseynovun, S. Əhmədovun çağdaş nəsrilə çiyin-çiyinə dayanır [bir birinə omuz veriyor].

Əgər söhbət S. Rüstəmin “Rus Qardaşıma” poeməsindən və ya adını çəkdiyim və çəkmədiyim sənətkarların vulqar-sosioloji [kaba-ideoloji] düşüncənin məhsulu olan şerlərdən, donos [jurnal, ihtar] xarakterli məktublarından və ya mədhiyyə-yazılardan... gedirsə, bəlağətli dildən, bürokratik ədəbiyyatdan, sifarişli yazılardan, baş məqalələrdən, siyasi ittihamlardan [suçlamalardan] gedirsə, sosial-ideoloji səbəbləri, siyasi motivləri açıqlanmaqla araşdırılarsa, ədəbiyyat bütöv mənzərəsi, ədəbi proses tam dolğunluğu, zənginliyi ilə öz əksini tapar. Şərqdə də, Qərbdə də inkişaf etmiş, böyük ədəbiyyatların tarixi bu sistemlə öyrənilir, araşdırılır. Bunu da unutmamaq olmaz ki, bədii sözün öz təbii seçmə prosesi var və böyük sənət əsərləri zamanın ağır sınaqlarından keçməli olur.

Sovet ədəbiyyatına münasibətdə də bu amilləri unutmamaq olmaz.

Dəli şairin səsi:

“Elə oyunlar var ki, onu qalib udmur, məğlub uduzur, ay yazıqlar!” [Öyle oyunlar var ki onu galipler kazanmıyor, mağlupların kendisi yeniliyor, ey zavallılar!”]

Mühacir Azərbaycan ədəbiyyatı da, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı da Sovet ədəbiyyatı anlayışından kənar olsa da, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı prosesinin tərkib hissəsidir.

Şübhəsiz ki, çağdaş ədəbiyyat tarixlərini, mədəniyyət tarixlərini “Sovet” təyini [sıfatı] olmadan yazmaq vacibdir. Fəqət altşüurları “Sovet ədəbiyyatı” qavramını və ya 70 il işlənən “Sovet ədəbiyyatı” terminini və ya o termin altında anlaşılan tanımı, mənanı açıqlığa qovuşdurmadan sosializm realizmi ədəbi metodundan, onun tərkib hissəsi olan inqilabi romantikadan, ədəbiyyatda xəlqilikdən, partiyalılıqdan... danışmamaq [konuşmamak], onların mahiyyətinə varmamaq mümkün deyil. Bir amili də unutmaq olmaz ki, “Sovet ədəbiyyatı” anlayışı daxilində olan sırf realist, modernist və romantik əsərlər, poetika zənginliyi ilə seçilən [diğərlerinden ayrılan] bədii əsərləri də ehtiva etdiyi diqqətdən yayınmamalıdır.

Sovet ədəbiyyatının təmsilçiləri olub Sovet rejiminə qarşı olan İlf-Petrov, B. Pasternak, M. Bulqakov... ənənəsini, Ç. Aytmatov, F. İskəndər, Y. Yevtuşenko, V. Voznesenski, A. Bitov, V. Şukşin, V. Belov, T. Trifonov, Anar, M. R. İbrahimbəyov qardaşları, N. Dumbadze, H. Matevosyan, Elçin, Ə. Əylisli, Y. Səmədoğlu... davam etdirirsə (öz milli-ədəbi ənənəsi zəmini üzərində!), bu Sovet ədəbiyyatının get-gədə öz məcrasından çıxdığını dünya ədəbiyyatına intrqrə olduğunu təsdiq etməmi?!

Bu anlam dairəsində “Sovet dövləti öz-özünə yıxıldı” və ya “Sovet sistemini M. S. Qorbaçov yıxdı” hökmləri, iddiaları elmi-tarixi əsasdan məhrumdur. Sovet hakimiyyətini yıxan amilləri *daxili* və *xarici* amillər adı altında ayırıb uzun, əhatəli bir təhlil aparmaq olar. Biz bu fikirdə deyilik. Ancaq bir mühüm amili göstərməyə bilmərik: Sovet sistemini yıxan amillərin başında Sovet dövrünün ədəbiyyatı gəlir.

Bu amili bütün Sovetoloqlar, Sovet kontekstində milli-azadlıq hərəkatının və müstəqil dövlət quruculuğunun liderləri və ən başlıcası xalq fikri təsdiq edir.

Milli düşüncə, amalının müstəqillik ideyasının suveren [bağımsız] dövlət dünyagörüşünün, demokratik baxış sisteminin təməli ilk növbədə ədəbiyyatla bağlıdır.

Bu anlamda M. F. Axunzadənin, Ə. Hüseynzadənin, Mirzə Cəlilin, Sabirin, Ü. Hacıbəyovun, H. Cavidin, C. Cabbarlının, S. Surğunun, B. Vahabzadənin, S. Rəhimovun, R. Rzanın, Ə. Məmmədخانlının, İ. Əfəndiyevin, M. Arazın, Azəroğlunun, F. Xoşginabinin, Anarın, Y. Səmədoğlunun, Ə. Əylislinin, Elçinin... əsərləri Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının və müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməli, bünövrəsidir. Bu bünövrəni öyrənmədən, dərk etmədən [kavramadan] Azərbaycan dövlətinin demokratik gələcəyindən danışmaq [söz etmək] imkansızdır.

Yeni nəsil Azərbaycan ədəbiyyatı da kifayət qədər zənginliyi, çoxşaxəliyi ilə [çok

dallı oluşuyla] diqqəti cəlb edir. Çağdaş ədəbiyyatın **1991-ci ildən sonrakı** durum, yeni ədəbi nəsil, çağdaş ədəbi proses... başqa bir maraqlı [ilginç] mövzudur. Bu yazıda mənim məqsədim tam sistemli elmi təhlil, təsvir aparmaq deyil və növbəti yazılarımdan biri “Postsovet ədəbiyyatı” olacaqdır ki, orada bəzi tezislər inkişaf etdiriləcəkdir.

Həyatın obrazlarla [tiplərlə, karakterlərlə] bədii inikası olan ədəbiyyat və sənətin başdan-başa rejim, diktatura şərtləri ilə dəyərləndirilməsi kökündən səhvdir [yanlıştır].

Sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq metodu sosializm realizmi və onun tərkib hissəsi olan inqilabi romantika haqqında, ədəbiyyatın partiyalılığı və xəlqiliyi barədə [hakkında] uzun-uzadı danışmağa ehtiyac yoxdur. Hər uşaq öz ata-anasından daha çox öz zamanəsinə bənzədiyi kimi ədəbi cərəyan və məktəblər də (çox zaman yazıçıların xəbərləri-ətləri olmadan tənqidçilərin düzüb-qoşduğu dürlü-dürlü izm-lər...) öz zamanələrinin övladlarıdır; qanları, canları ilə.

Sosializm realizminin ölçüsüzləşdirmə prosesi 20-ci illərdən (əslində əsrin əvvəlindən) 1905-ci ildə M. Qorkinin yazdığı “Ana” romanından 1991-ci ilə kimi -təxminən H. Matevosyanın “Daşkənd”inə, Ç. Aytmatovun “Gün Var Əsrə Bərabər”inə, Y. Səmədoğlunun “Qətl Günü”nə... qədər uzanır. Bu ölçüsüzlük inqilabi inkişafı, tarixi konkretliyi, reallıq müstəvisini [gerçəklik zeminini] o qədər dəyişmişdir ki, “Ana” romanı ilə A. Bitovun nəsr Rusca olmaqdan (əslində M. Qorkinin Ruscası ilə A. Bitovun Ruscaçı mətn və mətnarası konstituentləri ilə [yapılarıyla] tamamilə fərqlidir) başqa heç nə birləşdirmir.

Hər halda dünya ədəbiyyatında ideoloji ədəbiyyatların ən parlağı sosrealizmdir. Realizmin postmoderni postrealizmdir. Fəqət uydurma sosrealizmin nə postsosmoderni var, nə də postsosredizmi. Bunu “qatır cinsiniz törəyib-artmaz” (S. Vurğun) məntiqi ilə də izah etmək olar (bu da tənqidin dodaqqaçdıdır [mizah tərəfidir]), üzvi, canlı olmayan ideoloji fenomeninin qısırlığı və qanuni ölümü kimi də. Hər halda ideoloji [ideolojik] ədəbiyyatların həyatı və taleyi belədir. Və mən Sovet dövrü ədəbiyyatının sənət olan böyük qisminin sosrealizmi metodu ilə yazılmadığını iddia edirəm.

Kolxozun buğdasını xəlvət [gizlice] ac uşaqlarına götürdüyü üçün öz atasını hökumətə satan və həbs etdirən Pavlek Morozov rejim ədəbiyyatının simvolu kimi məşhurdur. 30-cu illərin məşhur “Sot” (L. Leonov), “Hidrocentral” (M. Şaqinyan), “Sement”, “Enerji” (F. Qladkov), “Vaxtdır, İrəli” (V. Katayev)... əsərlərinə yerli ədəbiyyatların da yüzlərcə örnəyini əlavə etmək olar. Bu yalançı quru təbliğat ədəbiyyatı hətta Sovet dövründə parodiyaya çevrilmiş [parodiye dönmüş] əsərlərdir. N. Ostrovskinin Sovet “üst insanı”nı təsvir edən “Polad Necə Bərkidi”, D. Furmanovun “Çapayev”... kimi əsərləri parodiyaya çevrilməsə də, ciddi ədəbiyyat dəyərini hələ Sovet vaxtı itirmiş əsərlər sırasındadır. Elə o dövrlərdə qələmə alınmış “İkinci Gün” (İ. Erenburq), “I Pyotr” (A. Tolstoy), “Meymunun Macərələri” (M. Zoşsenko), “Turbinlərin Günləri” (M. Bulqakov) və əlbəttə ki, O. Mandelştamın, B. Pasternakın, M. Svetayevanın əsərləri öz zamanına sığmayan böyük ədəbiyyat örnəkləridir və ya örnəkləri olmağa layiqdir.

Sovet xarakteri anlayışının Qriqori Melexova (M. Şoloxov “Sakit Don”), Sokolova (M. Şoloxov “İnsanın Taleyi)) və ya Şukşinin “Qırmızı Qaynağacı”na, A. Bitovun, V. Trifonovun Şəhər Qəhrəmanlarına, Ə. Məmmədخانlının “Babək”inə İ. Əfəndiyevin “Geriyə Baxma, Qoca”sına, “Unuda Bilmirəm”inə, İ. Hüseyinovun Əmirlisinə, İ. Şıxlının Cahandar Ağasına, S. Əhmədovun Laçınına, Anarın “Molla Nəsrəddin 66”sına, Y. Səmədoğlunun “Qətl Günü”nə, Ə. Əylislinin “Adamlar və Ağaclar”ına, Elçinin Baladadaşına, V. Nəsibin “Cəfəroğlunun Qayıtması”na, Dilsuzun “Yol”una, M. Orucun, S. Səxavətin, Azər Abdullanın, S. Budaqlının, A. Məsudun, Ə. Əmirlinin nəsr əsərlərinə, V. Səmədoğlunun, F. Qocanın, İ. İsmayılzadənin, Ə. Salahzadənin, A. Abdullanın, M. Yaqubun, M. İsmayılın, R. Rövşenin, V. Bayatlı Odərin, S. Rüstəmxanlının, E. Baxışın, T. Abdinin, V. Bəhmənlinin, R. Behrudinin, S. Qaraçöpün... poeziyasına nə dəxli var anlamıram ki, anlamıram.

“Həyatın kölgəsi tərəflərini” əks etdirən bu Sovet ədəbiyyatı örnəkləri və adını çəkə bilmədiyim yüzlərcə əsərlər də 74 illik ədəbiyyatın tərkib hissəsidir. Paradoks və həqiqət də elə budur.

Yazıçının müdafiəsizliyini və qorxu sindromunu nəzərə almadan Sovet yazıçısı və onun əsəri haqqında danışmaq imkansızdır.

Bir örnəyə diqqət yetirək.

1922-ci il İyulun [Temmuzunun] 17-də Leninin Stalinə məktubu: “... Bunu tezliklə etmək lazımdır... Bir neçə yüzünü həbs edib, motiv göstərmədən “Cənablar çıxıb gedin!” demək lazımdır”.

“Ədəbiyyat Evi”nin bütün müəlliflərini, Piterdəki “Mısl”çıları” (jurnalın adıdır. K. V.) ... Tezliklə təmizləmək lazımdır”.

“Təmizləmək” sözünü yadda saxlayaq [unutmayalım]. Çünki 20-30-40-cı illərin represiyalarının, təzyiqlik və cəzalarının hamısı [hepsi] “təmizləmə” əgidesi [inancılı] altında gerçəkləşəcəkdir. İndi Türkiyədəki həbslərdə “təmizləmə” sözünü eşidəndə nədənsə dıxsındım.

Bunu da unutmayaq ki, Stalinin bütün cəza reseptlərinin xaç atası [cezalandırmaların vaftiz babası] V. İ. Lenindir. Sistem in ideyası və ilk təcrübə örnəklərinin müəllifi Lenin, icraçısı [uygulayıcısı] və “yaradıcılıqla” davamçısı Stalindir; siyasi mənərə belədir. Ədəbiyyatı da bu mənərəsiz dəyərləndirmək olmaz. V. Aksyonovun bir fikrini xatırlayıram. “Ədəbiyyat aləmində repressiya zəruridir: Məhvətmə, əzab, sıxıntı olmasa, ədəbiyyat öz cazibəsinə itirərdi”. Demək, həyatda artıq heç nə yoxdur.

Bütün zamanlar üçün doğru olan “hökmədar və sənətkar”, “zaman və sənətkar” problemlərini mücərrədləşdirərək mütləq və birmənalı şəkildə “sovet ədəbiyyatı zərərli ədəbiyyatdır”, “Sovet ədəbiyyatı köhnəlmiş və saxta ədəbiyyatdır” hökmü vermək, “önlər-ölməyənlər”, “satqınlar-fədəkarlar” təsnifi aparmaq həqiqətdən uzaq olduğu kimi elmilikdən də kənardır. Bu tipli ultimativ [kesin] hökmlər Bolşevizm əhval-ruhiyyəsinin davamı və Kommunistləri söyə-söyə Kommunistlərdən daha çox Kommunist olmaqdan başqa bir şey saymaq çətindir. İnkarcılıq, nihilizm vulqar sosioloji [kaba sosiolojik] təhlilin dosdoğma qardaşdır.

Sovet ədəbiyyatı anlayışını bir statik zaman hüdudunda donmuş məkan sərhədlərinə alıb götürmək doğru deyil. Bu diskretizm [itibarsızlaşdırıcı dəyərləndirmə] zamanca da, məkanca da obyektiv sayıla bilməz.

M. Qorkinin yaratdığı sosializm realizmi metodu sosializm sistemindən ən az 15-20 il əvvəl yaranmışdır. 1991-ci ildə SSRİ dağıldı. Fəqət bu sistemin ideologiyası rəsmən çöxsə də, həmin ideologiya da, onun ədəbiyyatdakı inikası da günü bugün də yaşayır, bu prosesin məhdud bir zamana-məkana sığmadığını göstərir. İkinci dünya savaşından sonra sosializmin bir ölkə çərçivəsindən çıxıb sistem olması, bu sistemin üçüncü dünya ölkələrinin mədəniyyətinə, ədəbiyyatına təsiri də nəzərə alınarsa, mühacirət ədəbiyyatının marginal varlığı ictimai-bədii dəyər olaraq bərtərəf edilməsi, kənara qoyulması mümkün olmayan faktlardandır. Ümumi ədəbi axınların, cərəyanların bir ölkəyə, bir zamana münqər edilməsi şərtidir və bu şərtlik meyarlarını, eləcə [aynı şəkildə] də təcrübəsini nəzərə almadan araşdırılma aparılmasını bütöv və obyektiv sayılması çətindir.

Nəçə minillik dünya ədəbiyyatı fərqli zamanlar, hökmdarlar, sənətkarlar, savaşlar, edamlar, sürgünlər içində ortağ dəyərlər daşımışdır. Rejimlər, ideologiyalar, baxışlar ədəbiyyat adlı fenomenin, sərt qabığı içində yaşamalılı [yaşamak zorunda] olduğı şərait və mövcudluq şərtləridir. Bu şərtlər (sadəcə şərtlər bu anlayışı tam ifadə etməsə də) nəzərə alınmadan nə Homerə, nə Danteyə, nə Nizamiyə, nə Mövlanəyə, nə Rotterdamlı Erazma, nə L. Vinçiyə, nə də Şekspirə, nə Mirzə Fətəli Axundzadəyə, nə Edqar Poya, nə L. Tolstoya, F. Dostoyevskiyə. və əlbəttə ki, ədəbiyyatın yaxın tarixinin B. Pasternakına, K. Mayakovskisinə, M. Bulqakova, İ. Buninə, A. Axmatovaya, İ. Erenburqa, eləcə də Soljenitsinə, E. Heminqueyə, U. Folknerə, X. Borxesə, Y. Kavabataya... , Kobe Abeyə, Q. Markesə, K. Kostanədəya, U. Ekoya, Ç. Aytmatova, Şəhriyara, B. Vahabzadəyə... dəyər vermək, onların sənət dünyasını açmaq qeyri-mümkündür.

... 70-80-ci illərdə 60-cı illər ədəbiyyatını təhlil edərkən işlətdiyim bir cümləni bugün də özüm üçün böyük həqiqət edirəm: “*Mirzə Cəlilin başının üstündəki göy üzü çox geniş idi*”. “Göy üzü” həqiqətən ədəbiyyat üçün yer [dünya] məşəqqətlərindən, darlığından, sıxıntısından fərqli anlayışdır.

Ədəbiyyatın böyük zamanı, böyük dəyərlər, ilahi güc-qüdrət mənasında işlənən “Göy üzü” əslində ədəbi-fəlsəfi, estetik kredo [prensip] olaraq Mirzə Cəlili özünə istinad nöqtəsi götürürən [kendilerine dayanak noktası olaraq seçən] 60-cılar [1960’lı yıllarda edebiyat hayatına ayak basanlar] üçün də açar-anlayış idi. Mirzə Cəlilə yeni baxış Anarın “Anlamaq Dərdi” essesi, Elçinin, Ə. Əylislinin yazıları və çıxışları... yalnız ideoloji müstəvini [ideolojik düzlemi] deyil, poetikanı, sənətkarlığı, dili-üslubu da əhatə edir. Əlbəttə, bu proses o illərin Yazıçılar Qurultaylarından birində deyildiyi və rəsmi dəstək aldığı şəkildə “kopya”, “yamsılama” [taklit], “əllaməlik” [bilgiçlik] deyildi.

Qütbləşən ədəbi qüvvələr, Mirzə Cəlil cəbhəsini “Xaç atası” [vaftiz babası] kimi deyil, Sovet rejiminin ilk ədəbi qurbanı, modern ictimai-siyasi baxış və ədəbi-bədii

unikallıq [emsalsizlik] anlamında qəbul etse de, əks-“mühafizəkar tərəf, “köhnəlmiş”, “XX əsrin son qərənəsi üçün yararını, dəyərini çoxdan itirmiş klassik irs kimi görürdü.

“Molla Nəsrəddin-66” (Anar), “Bayatı Şiraz” (Y. Səmədoğlu), “Baladadaşın İlk Məhəbbəti” (Elçin), “Bağdada Putyovka Var” (Ə. Əylisli), və başqa onlarca hekayə, povest, dram əsəri 60-cıların Mirzə Cəlilə qayıdışından [geri dönüşündən] daha çox yeni zaman kontekstində Mirzə Cəlilin yenidən oxunması; yeni intertekst arayışları idi [yeni nesir arayışları idi].

Ancaq Mirzə Cəlil yalnız post-baxış deyil, diri, canlı bir ədəbi hərəkətin daşıyıcısı idi. Ateist-“Allahsız” Mirzə Cəlil, Mərkəzi Komitənin orqanı olan “Kırpi”nin sələfi sayılırdı. Yeni həmin dövrün Anarı, C. Hüseynovu, Y. Səmədoğlusunu, Ə. Əylisli, Elçini, İ. Məlikzadəsi, M. və R. İbrahimbəyov qardaşları... üçün Mirzə Cəlil özü də ədəbi həyatın başı üstündəki göy üzü idi; həm həqiqi, həm də şərti-simvolik anlamda.

Çap olunmayan əlyazmalarını yandırır alovunda son dəfə əllərini isidən Mirzə Cəlil əslində klassik nəsrin son, yeni nəsrin ilk nümayəndəsi idi.

Dəli şairin sözü:

“... Ey gidi dünya... Şəhərin bir qapısından varid olan [içəri giren] dəvə karvanı şairə qızıl-gümüş, zər-ziba, xələt [kiymətli hədiyyələr] gətirirdi, şəhərin o biri qapısından dəvə karvanları hökmdarın tabutunu dəfn üçün sərdabəyesini [tabutunu] aparırdı...”

Dəli şairin söylədiyi cümlənin dəvə karvanlarının səhradakı hərəkətini andıran ritmi mənə İ. Brodskinin mürəkkəb taleyini xatırlatdı.

Nobel ödüllü məşhur Rus şairi-yazıçısı İosif Brodski, İosif Stalinin hədəf seçdiyi son ovdur desəm, yanlışdı mı düşünürəm.

Ovçu qocalmışdı. Əli titrəyirdi. Onun atdığı, ova dəymədi. Ya da minlərlə ov ovlamış qoca ovçu son ovunu vurmaqdan vaz keçdi. Hər halda İosif Stalin ölüm yatağında son səfərə hazır olanda İosif Brodski də ölkədən “birdəfəlik səfərə hazır idi. Ölkənin bir başında bir İosif, o biri başında digər İosif. Hər ikisi səfər üstəydi. Biri başqa bir dünyaya, biri də o biri dünyaya.

Tələdən qaçmaq olmaz.

Sonra L. İ. Brejnevə yazdığı məktubda İ. Brodski deyirdi: “Dil daha qədim şeydir və daha qaçılmazdır, nəinki dövlət [devlet ise öyle değil]. Mən Rus dilinə məxsusam, dövlətə gəldikdə isə, mənə, yazıçının vətənpərvərlik dərəcəsi tribunadan [kursüden] söylənən andlarla deyil, içində yaşadığı xalqın dilində yazabilmə bacarığı ilə ölçülür...”

Mən Rus şairi olaraq qalır SSRİ vətəndaşı olmaqdan imtina edirəm.

Sizin mənə Rus torpağına deyil, Rus ədəbiyyatına məxsus olmağıma izn verməyinizi xahiş edirəm. Mən vətənim qarşısında özümü günahkar saymıram və haqlı bilirəm...”.

Mən “Brodskinin ədəbiyyəti Soljenitsinin ədəbiyyətindən uzundur” deyən və ədəbiyyət anlayışını da hədudlara ayıran B. Sarnova haqq qazandırırım. “Biz ədəbiyyət üçün yazırıq” söyləyən A. Tolstoy gündəlik yaltaqlığı, satqınlığı, əyilməyi keçici saymış və özünə bəət üçün bu gözəl kəlamı söyləmişdir. Bir balaca haşiyə çıxıram. Deyək ki, Orhan Pamuk “Türklər Erməniləri soyqırım edib” deyib Avropa bazarında Nobel mükafatı ala bilsə, Knut Hamsun da Nobel mükafatı alıbsa, Hitler faşizmin qızgın tərəfdarı olsa belə... **Bəndənin bəndəyə verdiyi heç bir mükafat onun satqınlığına haqq qazandırmaq.** Folknerin aldığı Nobel mükafatı bir günorta yeməyi qədər onu sevindirib...

S. Vurğunun dediyi “Şair hökmdarın hüsurundan” məntiqi çox maskaları yırtmış, çoxlarını haqlı çıxarmış, ekstremal vəziyyətin normal duruma gətirilməsi kimi anlaşılmışdır. Bağışlayan Allahdır. Və əlbəttə ki, yer üzündə bağışlayan Millətdir, daha geniş anlamda bəşəriyyətdir.

Dəli şairin səsi:

“İnsanın insanı bağışlamasından gözəl nə ola bilər, ay mənim gözəl qardaşım?!”

Bu aksiomu da heç unuda bilmərik ki, “Sovet ədəbiyyatı” anlayışı içində olan “Eston ədəbiyyatı”, “Moldav ədəbiyyatı”, “Özbək ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Gürcü ədəbiyyatı” vs. qavramların Sovet ədəbiyyatı olmaqla bərabər, konsentrik [merkezli] və ya kəsişən çevrə modellərlə uyğun mədəniyyətə, bölgəyə, coğrafiyaya, dilə, tarixə bağlılığını inkar etmir. Məsələn, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının (1920-1991) Sovet ədəbiyyatı olmaqla bərabər, Bütöv Azərbaycan ədəbiyyatının (yəni Rusiya, İran, İraq, Gürcüstan, Ermənistan sərhədləri və ya dövlətləri içində yaşayan Azərbaycan Türklərinin), Transqafqaz (və ya Qafqaz) ədəbiyyatının (Azərbaycan, Gürcü, Erməni, Dağıstan xalqları ədəbiyyatı), ümumən Türk ədəbiyyatının (Türkiyə Türklərinin, Qaxaxların, Özbəklərin, Tatarların, Qırğızların... ədəbiyyatı), eləcə də Şərqi və ya Asiya ədəbiyyatının (İran, İraq, Misir, Suriya, Hindistan, Çin... ədəbiyyatları) tərkib hissəsi olduğu da unudula bilməz. Tarix, mədəniyyət, dil ənənələri bir kənara qoyula bilməz.

Məhz [sırf] bu aksiomlar və postulatlar çərçivəsində ideologiyadan ya tam, ya da qismən azad olan metodologiya ilə ədəbi proses, ədəbi şəxsiyyətlər, poetik axınlar, üslublar, müxtəlif metodlara (qarşılaşdırma-müqayisəli, semiotik, struktur, destruktur vs.) öyrənilib araşdırılırsa, biz daha çox obyektiv nəticələr ala bilərik. Bu amillər humanitar elmlərdə, xüsusən ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik üzrə tədris-təhsil işində xüsusilə faydalı ola bilər.

Azərbaycan Sovet (və ya Sovet dövrü) ədəbiyyatının son siyasi-ədəbi davası və ədəbi məhkəməsi **“Ulduz”** (Y. Səmədoğlunun redaktorluğu dövrü), **“Azərbaycan”**

(Ə. Əylislinin redaktorluğu dövrü), “**Qobustan**” (Anarın redaktorluğu dövrü) “**Gənclik**” (M. İsmayılın redaktorluğu ilə) jurnallarının ətrafında olmuşdur. 1971-ci il plenumunda [1971 yılı iclasında] MK-nın birinci katibi H. Əliyevin kəskin ideoloji tənqidinin hədəfləri; yazıçılardan Anar, S. Əhmədov, M. və R. İbrahimbəyov qardaşları, V. Paşayev, F. Şuşinski... idi, jurnallardan “Qobustan”. Məruzəçi [konuşmacı] “millətçilik”, “meşşanlıq”, “yüngüllük” və “kommunist əxlaqına, davranışına yadlıq” vs. ittihamlarla yazıçıları tənqid edirdi.

Sonralar xüsusilə 80-ci illərdə “Kommunist” qəzetində, “Azərbaycan Kommunisti” və “Kırpi” dərgilərində (MK-nın orqanları) yenə bu yazıçıları və V. Səmədoğlunu, Ə. Salahzadəni, R. Rövşəni, V. Bayatlı Odəri (o vaxt Vaqif Cəbrayılzadə), M. Süleymanlıni, A. Məmmədovu, K. Vəlini... kəskin tənqid edən yazılar çap olunmağa başladı.

Qəsdən ortaya atılmış mənasız, bölücü “Sərbəstçilər və hecacılar” davası, R. Rzaya hücum kampaniyaları əslində ədəbiyyat məsələsindən çox başqa məsələlərlə (yerliçilik, qrupbazlıq, vəzifəpərəstlik...) bağlı idi.

Partiya üçün bu qeyri-elmi mübahisə və davamı olduqca əlverişli idi.

İntriqalar, süni [yapay] konfliktlər, lüzumsuz ədəbiyyat davaları, bulanıq suda balıq tutmağı asanlaşdırırdı.

M. Süleymanlının “Dəyirman” romanının müzakirəsi bu mübahisələrin bir növ kulminasiya [en yüksek] nöqtəsi və hardasa [nerede ise] sonları idi.

Bu məhkəmə-müzakirədə yaşlı nəsilə İmran Qasımovun, İshaq İbrahimovun, İlyas Əfəndiyevin, cavanlardan Anarın, Elçinin, Ə. Əylislinin, Y. Səmədoğlunun, İ. İsmayılzadənin, Ə. Salahzadənin... mövqeyi yeni ədəbiyyatı müdafiə etmək idi.

Zaman sürətlə dəyişir. Ədəbiyyat da dəyişmədən kənarında deyildi. Qarşidan böyük zaman çatları [çatlakları, emareleri] hələ uzaqda olan siyasi zamanın ab-havası gəlirdi. Sovet ədəbiyyatı dövrü, ümumən ədəbiyyat dövrü sona çatmaqda idi. Rus dəstəklili Erməni işğalının başlanması, Qarabağ oyunları, milli-azadlıq hərəkatı və nəhayət, 1991-ci il. Sovetlər Birliyi ömrünü başa vurur. Bir cümlə ilə ifadə olunmuş bu ağır zamanı açmaq üçün çox kitablar yazılacaq...

... Yaşlar da ayrı-ayrı ölkələr kimidir. Hər yaşın, nəslin öz hüduqları var. Bizim anlamadığımız yaş, dilini bilmədiyimiz ölkələr, xalqlar kimidir.

Zövqlər, baxışlar, meyarlar, dəblər [modalar]... yaşlara görə dəyişir. Bir-birini qəbul edən, hörmətə sevgi göstərən doğma, dost yaşlar olduğu kimi bir-birini qəbul etməyən, bəyənməyən yad yaşlar, hətta düşmən yaşlar da yox deyildir.

Ədəbi nəsillər də belədir. Hər birinin öz rəngi olan bu zaman kəsəmləri[kesitleri]-yaşlar nisbidir. Çünki dəyişir, dünən bugün olur, bugün də sabah [yarın]. Yaradıcı nəsillərin özləri də mücadilə edə bilir, onların yaratdıqları da.

Əsl mücadilə yaradıcı şəxslər, qruplar arasında gedə bilməz. **Yaradılmış əsərlərin böyük zaman kontekstində mücadiləsi ən obyektiv mücadilədir.** Sözü

sözlə mücadiləsi şərti anlayışdır. Böyük sözün kiçik sözü udması [yutması], onu öz içərisində əritməsi, yaddaşdan silməsi təbii prosesdir. Yazıya pozu yoxdur, deyilər. Fəqət yazını öz içərisində əridib onun izini itirənlər yazılar var. Ədəbi cərəyanlar, məktəblər, ierarxiya [hiyerarşi], üstünlük deyil. **Üstünlük meyarları “izm”lərdən deyil, bədii semantikadan, metafora gücündən, psixologizm dərinliyindən, sənət ustalığından gəlir.**

Bu mənada da Sovet ədəbiyyatının xüsusilə 60-ı illərdən [1960’lı yıllardan] başlayan maraqlı problemləri, nəsil-yaş mücadiləsi var.

Mən bu mücadiləni konkretləşdirməyə ciddi ehtiyac duymuram. Söhbət nəzəriyyədən gətirdiyi üçün məsələyə baxış bucağını [baxış açısını] və mahiyyəti açmağa yönəltməyin tərəfdarıyam.

Ağır gəmiləri xatırladan Rus-Sovet ədəbiyyatından fərqli olaraq manevi qabiliyyəti yüksək olan milli ədəbiyyatların bu sahədə üstünlüyü göz qabağındadır. Okean sularında üzə bilmək üçün bu manevari qabiliyyətinin, mütəhərriqliyin öz üstünlükləri var idi.

... Stalinin makiavelli sayaq [tarzi, benzeri] dahiliyi, “dövləti və dövlətin başını qorumaq üçün hər şey məqbuldur” zirehi [zirhi] 1951-5-ci illərdə yeni dəhşətli soyqırımı hazırlıqla başladı. Yəhudi həkimlər məsələsi, Yəhudi antifaşist komitəsi rəhbərlərinin güllələnməsi, ölkənin baş Yəhudisi L. M. Kaqanoviçin rəhbərliyi altında gerçəkləşdirilən yeni antisemitizm dalğası, hazırlanan soyqırımın bir dairəsidir.

Məsələnin paradoksal tərəfi onda idi ki, yeni tarixin ilk Yəhudi dövlətini -İsraili də Stalin yaratmışdı. Stalinin özünün, Gürcü əsilli Yəhudi olduğu söyənir. Əcəba, Stalin sionist idimi, antisionist idimi, semit idimi, antisemit idimi sualının tək bir cavabı var-İçindəki yırtıcı, ürəyindəki şeytan Stalinə heç xəyanət etmədi. Stalin qatil idi. Bir imperiyanın başında dayanan əliqanlı qatil, qatillərinə milləti və dini olmur.

Bu dairənin genişlənmə-genişlənmə ölkəni tamamilə əhatə etməli və müharibədən sonra yalnız SSRİ aydınlarına deyil, dünya Sosializm sistemi aydınlarına müdhiş bir qanlı dərs verilməli idi. “Ali Baş Rejissor” bu dərsin ssenarisini başında yazmış, kağızlarda, əmrlərdə, tapşırıqlarda bu ssenarinin ünsürləri gerçəkləşmişdir. İki-üç həftəlik gecikmə, ani xəstəlik və ölüm milyonlarla insanı xilas etdi. Allahın insanlara rəhmi gəldi. Gün doğmadan nələr doğar; burda deyiblər.

Bu sözləri ona görə yazıram ki, Sovet ədəbiyyatının başı üstündəki qara buludlara aydınlıq gətirim. Bu aydınlıq, tarixi kontekst olmasa, nə zamanın ədəbiyyatı, nə şəxsiyyətlər olduğu kimi görünməyəcək.

... 1953-cü ild Stalin öləndə İosif Brodskinin 26 yaşı var idi. O, ölkəsini həmişəlik tərək edəcək, Nobel ödüli alacaq və vətəninə, dərdinə, qələm dostlarının faciəsini, zamanın fəlakətini və acı ironiyasını “Cəhənnəmin Tərəmələri Haqqında Düşüncələr” əsərində başqa bir baxışla, fərqli bir üslubla qələmə alacaqdır.

... Sovet ədəbiyyatının maraqlı proseslərindən biri nəzarət və ədəbiyyatı idarə etmə ilə bağlıdır.

Lenindən başlayan, Stalin, Xruşşov, Brejnev, Qorbaçov... tərəfindən bu və ya şəkildə davam etdirən bu sistemin təpəsində birinci adam; Mərkəzi Komitənin birinci katibi dayanır [vardır]. Mərkəzi Komitə və onun bütün iyerarxik [hiyerarşik] silsiləsi, Yazıçılar İttifaqı, KQB, senzura, mətbuat, tənqid bu prosesi açıq və gizli şəkildə tənzim edir, nəzarət, idarə sistemini gerçəkləşdirirdi. Ədəbi məhkəmələr, repressiyalar, sürgünlər, həbslər, təcrid etmələr, işsizliyə məhkum etmələr, nəzarət və idarə etmənin mürəkkəb strukturunun tərkib hissəsidir.

Bu sistemi təfərrüatı ilə təsvir etməyə ehtiyacı yoxdur, çünki “ədəbiyyat işi, ümumproletar işinin tərkib hissəsi [bir parçası], təkərçiyi [küçük tekerleği], vintciyi [küçük vinci] olmalıdır” (V. İ. Lenin) cümləsində bu sistemin mahiyyəti dəqiq ifadə olunmuşdur. Hələ orta məktəbin son sinifində “Sovet ədəbiyyatı” kitabının bu qəddar cümləsini oxuyanda Cəbrayıl da evimizin yanındakı Rus hərbi hissəsindəki nəhəng [kocaman] qara tankı görürdüm. Təkərçiyi və vintciyi ilə bu tank bizim evimizi dağdır, atamı, anamı, bacılarımı, qardaşımı tırtılları [paletleri] altında məhv edir və gülürüzlü gənc Rus əskəri gülümsəyə-gülümsəyə “Bu iş bitdi” deyib səliqə ilə qara, nəhəng tankın təkərçiyini, vintciyini yağlayır.

Sonralar 90-cı ildə bu tankı mən Bakı küçələrində canlı şəkildə dinc adamları qana boyayanda gördüm. Yuxularımda indi də bu qara, nəhəng tankı tez-tez görürəm və səhərəcən gözümə yuxu getmir. Mən Sosializm realizmindən də, Rus-Sovet tankından da qorxuram, deməyə utanıram. Cavanlığımdan canıma, qanıma hopan bu qorxu sancı kimi, ağrı kimi məndə qalıb. Yəqin ki [mutlaka], ölüncəyə qədər bu qorxu mənimlə olacaq. Sonralar oğlanlarım bu qorxunu yada salıb ağlayacaqlar, bəlkə də güləcəklər...

Dəli şairin səsi:

“Eyb etməz, qəm yemə, bir vaxt gələr öz oğlanları da onlara gülrlər”.

... Həmişə mənə elə gəlib ki, **Sovet mifi Sovet həqiqətindən çox-çox böyük olub.** Belə ki, insandan, onun şüurundan, təhtəşüurundan [bilinç altından] süzülən, günlərə, aylara, yuxulara, yollara səpələnən qorxu gerçək, real qorxudan qat-qat böyük və dəhşətlidir.

Və əlbəttə ki, **“hər mif, hər bidət (apokrif) hansısa bir [herhangi bir] reallığı əks etdirir”** həqiqətini də inkar etmək çətindir.

Stalin mifi, Fransada yaşayan mühacir dahi yazıçı İ. Bunini II Dünya müharibəsindən sonra şaşırtdıysa, mifin gerçəklikdən üstünlüyünü isbat etməyə ehtiyac qalmır. Bu mifi yaşayan milyonlarla insan, yüzlərlə yazar, gerçək Stalindən daha çox mif Stalinlə üz-üzə dayanmalı olmuşlar [karşı karşıya kalmak zorunda olmuşlardır]. Bu mifə inanan, bu mifi danışan [bu mifdən söz edən], bu mifdən qorxan, çəkinən milyonlarla insan bir dirijorun çubuğu ilə idarə olunan nəhəng xora [koroya] bənzəyir. Bu xorun içində oxumayanlar [şarkı söylemeyenler] da, dodaqaltı söyənlər də, nifrətlə tüpürənlər də, tamam başqa hava oxuyanlar da yox deyil. Ancaq bu xor, o qədər nəhəngdir ki, yalnız dirijor çubuğunun işarələrindən doğan səs və söz eşidilir.

Dəli şairin səsi:

“Bunun xorun mifi, ya mifin xoru olduğunu ayırmaq çox çətindir”.

Bəlkə də heç lazım deyil.

Yeri gəlmişkən, bunu da qeyd edək ki, sənətin inkişafı elmdən fərqli olaraq şərti xarakter daşıyır. Elm zamanla düz mütənasıbdır. Keçilən zaman elmin inkişafının göstəricisidir. Sənət belə deyildir. Hər zamanın öz sənəti var və bu varoluş inkişafı deyil, unikalığı, təkrarsızlığı əks etdirir. İki ana məktəb; romantizm və realizm, onlardan doğan onlarca məktəb, cərəyan öz zamanının mənzərəsi olduğu qədər də bütün zamanların görünümüdür. Bu mənada Füzuli XVI əsrin qüdərtli şairi olduğu qədər də XXI əsrin də modernisti, postmodernisti, post postmodernistidir. **Füzuli ədəbi cərəyanın, məktəbin içində deyil, ədəbi cərəyanlar, məktəblər Füzulinin içindədir.** Eyni məntiqlə “Homer, Servantes”, Rable... sənətini də dəyərləndirmək təbiidir.

Çağdaş mətn və mətnarası (intertekst) təhlil böyük söz sənətinin ölümsüzlüyünü, sonsuzluğunu təsdiq edir.

Bu anlamda çağdaş hermenevtika [tefsiri] yorumla Mayakovskinin, Pasternakın, Bulqakovun, Platonovun, Müşfiqin, Aytmatovun... yenidən oxunması, dərki [kavranılması, algılanması] zəruridir. Bu dərək və təhlil, Sovet dövrü ədəbiyyatının yeni qatlarını açacağına inam bəsləməmək olmaz [inanmamak mümkün deyildir].

Bu mənada “Sovet ədəbiyyatı” qavramını fərqiinə varmadan yarlık [emir, buyruk], keçilmiş mərhələ və hətta aşağılama anlamında işlədən [kullanan] ədəbiyyat siyasətçiləri və siyasətbazları özlərini, yazdıqlarını və sözün fəlsəfəsini unudanlardır. Heç unutmayaq ki, Sözü, davalar, hökmlər, təriflər, hücumlar, dəstələr, fərmanlar, adlar, təltiflər, iddialar... deyil; sözün özü yaşadır. Bütün mücadiləni söz özü aparır [sözün kendisi sürdürüyor]. Və mücadilə kəlməsi bizim siyasətdə işlətdiyimiz anlamda deyil. Bu mücadiləni ifadə etməkdə mən də çətinlik çəkirəm. Hər halda bu tarixdən süzülmə ağacın bitməsi, gülün açması kimi möcüzədir. Elm dilində buna təbii seçmə də demək mümkündür. Sözün bu möcüzəsini və təbii seçmə yolunu olduğu kimi şərh etmək çətindir. Bu barədə növbəti [bu konuda gelecek] “Dil-dilçilik: modernizm və postmodernizm işığında” adlı yazımda ətraflı şəkildə bəhs edəcəyəm.

A. Platonovun “Ehtiyat Üçün” hekayəsini oxuduqdan sonra Stalin belə bir dərəkənar qoymuşdur: “Oluqca istedadlı, istedadlı olduğu qədər də əclafdır”.

Və ya A. Fadeyevin “Yoldaş Stalin, bu yaxınlarda biz və şəxsən mən özüm Yazıçılar İttifaqı üzvləri sıralarında “təmizlik işi” aparacağıq, ideoloji cəhətdən yad ünsürlər İttifaqdan kənar ediləcək!” sözlərinə Stalin sərt təpki göstərərək: “... bir buna baxın, qab-qacaq dükənina təpilmiş fil olub mənimmün! Nə siz filsiniz, nə də yazıçılar, qab-qacaq! Əyləşin!” -deməsi Stalinin özünün xarakterindəki kompleksi, qəddarlığı göstərir.

R. Medvedyev “Stalin və Stalinizm” əsərində, E. Radzinski “Stalin” kitabında, doğma qızı S. Alluliyeva, doğma atası [kendi babası] haqqında xatirələrində Stalinin ədəbiyyata, sənətə münasibətini elə incə detal və təfərrüatlarla anlatmışlar ki, onların

hamısını verməsək də, psixoloji vəziyyəti ətraflı şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Ehtiyac Sovet ədəbiyyatının təpədən gələn, rejimlə qidalanan (əslində zəhərlənən) xislətini [karakterini] açmaqdır ki, bu mənada Leninin və ya Stalinin qara silueti və onların yerlərdəki [çəşitli bölgələrdəki] kölgəsi olan “birinci katib” fiquraları ortaya çıxır.

Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində, o cümlədən ədəbiyyatında Mir Cəfər Bağırovla bağlı yüzlərcə açıqlamalar, faktlar, anekdotlar M. C. Bağırovun müsbət və ya mənfiyyəti haqqında ziddiyyətin dərinliyini göstərir. Fəqət bu ziddiyyət nə qədər dərin və ya geniş olursa-olsun, Mir Cəfərin bir xeyli müsbət qərarından, hərəkətlərindən, Moskva icraçısı olmağından asılı olmayaraq (və həm də onun müsbət sayılan əməllərinin üstünə xətt çəkmədən) 30-cü illərdə Azərbaycan soyqırımının baş aktyoru olduğunu, kimlərin onun yanında olduğunu (məsələn, M. S. Ordubadi), kimlərin onun (və ya rejimin) qurbanı olduğunu (məsələn, Cavid, Müşfiq...), kimlərin ölümdən yayındığını [ölümdən kıl payı kurtulduğunu] (məsələn, S. Vurğun, R. Rza, M. İbrahimov, H. Mehdi...) və nəyin hesabına yayındığını inkar etmir. Mən hesab deyərəm, rəhmətlikləri yarqılamaq, mühakimə etmək istəmirəm. O mənim deyil, tarixin işidir. Və bu işdə hamı eyni səviyyədə və müstəvidə deyil. Ancaq 50 yaşında ən ağır xəstəliyə yaxalanan S. Vurğun da, həyatı zəhərə dönmə R. Rza da, M. İbrahimov da, H. Mehdi... də və sağ qalan onlarca yazıçının, alimin nələr itirdiyini, nələri qurban verdiyini heç kəs hesablaya bilməz. Qurban gedənlərin intiqamını qurban getməyənlərdən almaq ənənəsinin özü Sovet ənənəsi və Sovet psixologiyasıdır. Və şübhəsiz ki, **Stalin-Mandelştam, Stalin-Bulqakov... dixotomiyalar [ayrışmaları, gruplaşmaları] kimi, Mir Cəfər-Cavid, Mir Cəfər-Müşfiq...** dixotomiyaları da aradan qaldırmır [yok olmuyor]. Tarixi xidmətlər, tarixi cinayətlərə bəraət vermək gücündə deyil. Əks təqdirdə neostalinizm, neohitlerçilik... qapıları bəşəriyyətin üzünə yenidən açılmış olur; necə ki, çağımız neofaşizm və neokomunizm təşəbbüslərindən xali deyil...

“Zülmün öz-özünü məhv etməsi apokolipsisdir (qiyamətdir)” deyən A. Lavrukinə birçə əlavəm var: Bizi öldürməyib hər şeyi məhv edən sistemin ən böyük xəyanəti öncə bizi öldürməməsidir. Apokolipsisi gözləmədən...”

Sovet ədəbiyyatından danışarkən tərcümə yaradıcılığından bəhs etməmək o prosesi bütöv görməmək deməkdir.

20-ci illərdən başlayaraq (hələ o zaman Z. Freydin, T. Vulfun, F. Nitsenin, A. Şopenhauerin tərcümələri Sovet ideologiyasının tam əks qütbü olsa belə) Rus dilinə tərcümə olunan dünya ədəbiyyatı, rejimin ağır havasının təmizlənməsində, ədəbiyyatın orqanizm kimi mövcud qalmasında misilsiz rol oynamışdır. Zaman-zaman çevrilən və ədəbi prosesə ciddi şəkildə təsir edən A. Morua, L. Araqon, N. Hikmət, P. Neruda, E. Hemenquey, A. Kamyu, F. Kafka, K. Hamsun, Y. Kavabata, Kobe Abe, H. Böll, U. Folkner, Q. Markes, C. Selincer, T. Vulf, V. Vulf... tərcümələri yalnız Rus ədəbiyyatının deyil, o zamankı bütün SSRİ xalqları ədəbiyyatının dünyagörüşü, dünyayaçıxışı olmuşdur. Əgər “dünyanın hər yerində insan ruhunu tutmaq üçün tor toxunursa [yakalamak için ağ örülüysə]” (M. Qorki) rejimlərdən asılı olmayan bəşər ədəbiyyatının birgəyaşayışını [birlikte yaşamasını], dilindən, dinindən, irqindən, rejimindən... asılı olmayan bütövlüyünü [bağlı olmayan bütünlüğünü] də unutmamaq olmaz.

Azərbaycan Türkcəsinə çevrilən (az da olsa) əsərlərin bizim ədəbi proses üçün nə qədər əhəmiyyətli və ayrılmaz olduğunu isbat etməyə ehtiyac yoxdur.

Vaqonda şerini satan *Məzahir* də, meyxananın araq [votka] qoxulu tüstülü xanəsində yeri gələndə sözsüz də şer yazan, qəzəlləri ilə xəyal saraylarında yaşayan *Vahid* də, şerinə, dediyi sözə görə Sibir sürgünü yaşayan el şairi *Azaftı Mikayıl* da, *Alqayıt* da və adı bilinməyən və ya az adamın bildiyi onlarca söz adamı da Sovet dövrünün sənətkarlarıdır.

Hətta Ə. Vahidi, xalqın təzyiqi və tələbi ilə ən məşhurların uyuduğu dövlət qəbristanlığında; “Fəxri xiyaban”da dəfn etmişlər.

Sovet dövrünün xalq dissidenti [muhalifi] olan bu sənətkarlar öz etirazını qəzəl, sevgi şerlərində bildirir, meyxana, çayxana havası ilə dəbdəbəli salonlara dərvişvari cavab verməklə Sovet ideologiyasının üzünə tüpürürdülər, desəm səhv etməyəm [yanılmam].

Sovet dövründə yaşayıb Sovet şairi olmayan, olmaq istəməyən bu söz, sənət didərginlərinin [söz və sanattan dolayı yurdundan-yuvasından uzak düşmüşlərin] yaradıcılığı nəzərə alınmadan, öyrənilmədən dövrün ədəbiyyatını bütöv, bitkin [tamamlanmış] saymaq elmi ədalətdən uzaq olduğu kimi, insani baxımdan da yanlışdır.

Öz dövründən razı böyük yazıçı yoxdur, əgər belə birisi varsa, hər halda bu anomaliyadır [sıra dışıdır].

Bu hər zamanın içində daha ağır zamanların olması da təbiidir və tarixin belə ağır zamanlarından biri də, şübhəsiz ki, Sovet dövrüdür. İnkilab və proleter diktaturası ilə başlayıb NEP-lə (Yeni İqtisadi Siyasətlə), sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə, mədəni inqilab, aclıq (təkcə 193-33-cü illərdə 50 mindən artıq insan acından ölüb), səfalət, repressiya [cezalandırma], müharibə, ajitasyon, yalan, hay-küy... davam edən və ən təbii şəkildə dağılıb gedən bu sistemdən müsbət nə axtarıb tapmaq olar? Antiinsan, antitəbiət, antitarix olan hər şeyi.

Amma söhbət bu rejimdən, diktatura sistemindən getmir [söz edilmiyor].

Söhbət bu sistemdə yaşamağa məhkum olan insandan və əlbəttə ki, yaradıcı insandan, onun yaratmağa məcbur olduqlarından və yaratdıqlarından gedir. Faciəli dövrün faciəli yazıçılarından faciəli əsərlərindən danışmaq, onları təhlil etmək, keçmiş üçün də, gələcək üçün zəruridir, desəm, səhv etdiyimi düşünmürəm.

Dəli şairin səsi:

“Əsrin əvvəllərində Avropada Nitsşe Allahı öldürdü və “Zərdüşt belə dedi”də günahını etiraf etdi. Allah öldürüləndən sonra şeytanın oğlanlarından biri Rusiyada, o birilər İtaliyada və Almaniyada taxta çıxdı. Dünya şeytanların əlinə keçdi. Milyonlarla insan həlak oldu, şikəst oldu, bədbəxtliyə düşər oldu.

Stalin, Hitler, Mussolini hökmranlığı bəşəriyyətə baha başa gəldi [pahaliya mal oldu].

Allahı öldürdüyünə peşman olan Nitşe öz fəlsəfəsi ilə dünyanın axan qanını saxlaya bilmədi.

Allahsız dünyaya şeytanın sahib çıxması həqiqətini ədəbiyyat fəlsəfədən daha yaxşı bilsə də, o da insanlığın faciəsinə qarə tapa bilməyib”.

... Ədəbiyyat, elm, sənət tarixi bir prosesdir. Bu prosesdə ənənə və novatorluq [gelenek ve yaratıcılık] dialektikası əhəmiyyətli rol oynamaqla bərabər, prosesi şərtləndirən daxili və xarici amillərin qarşılıqlı münasibəti və sürəkliliyin başqa şərtləri önəm daşımaqdadır. Bu sözləri yaza-yaza V. Şklovskinin bir fikrini xatırlayıram: **“Hər bir sənətkarın vicdanı həmişə xəstəhaldır və həmişə ağrıyır”**. Bütün xalqların, zamanların cəlladları, diktatorları bir-birinə çox bənzəyir. Sanki onları bir ana doğub. Bu diktatorların bir hədəfi olub; yazıçının vicdanı. Bu vicdanı, bu vicdanın ağrılarını, zamanın yükünü, rejimin heç bir şeyə baxmayan amansızlığını nəzərə almadan ədəbiyyat, mədəniyyət dəyərlərini, şəxsiyyətlərini, ümumən tarixi, prosesi qiymətləndirmək olduqca çətinidir.

Sovet ədəbiyyatının tanımını və özəlliklərini açıqlamaq, təhlil aparmaq üçün gərəkli meyarlardan biri də Sovet ədəbiyyatının “Lenindən Qorbaçova” adlandırılıla biləcək tarixi zaman ərazisini 1917-1991 (bu tarix Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan və s. xalqlar üçün şərtidir, əslində 1918-1920-ci illərdəki müstəqil demokratik dövlətlərdən sonra 1920-ci il Rus işğalından başlanan dövrü nəzərdə tutur) illərdir. Bircə müəyyən şərtliliklər (illər qəti hüdud deyil) nəzərə alınmaqla aşağıdakı təsnif Sovet ədəbiyyatı üçün məqbul sayıla bilər və ya dartışmaya təqdim edilə bilər:

1. **20-ci illər:** Yeni sistem, yeni ədəbiyyat. Sosializm quruculuğu, sosializm realizm ədəbiyyatının formalaşması. Totalitarizm, avtoritarizm [otoritecilik] dövrü.
2. **30-cu illər:** Totalitarizm şiddəti, repressiya, təzyiq və qorxu dövrü.
3. **40- cı illər:** Savaş və bərpa [yıkılanı yapma] dövrü.
4. **50- ci illər:** Stalinizmin böhran, buzların əriməsi dövrü.
5. **60-cı illər:** Ottepel-buzların əriməsi, ədəbiyyatda oyanış və axtarış [arayış] dövrü.
6. **70-ci illər:** Durğunluq dövrü ədəbiyyatı.
7. **80-ci illər:** Yenidənqurma, aşkarlıq və dağılma dövrü (bu dövrlərdəki rəsmi ədəbiyyatla yanaşı, folklor və qeyri-rəsmi sayılan şairlər də daxil olmaqla).

Hər dövr üçün xarakterik olan dövlət sənədləri (qərar, qətnamə [kanun, kararnamə], direktiv göstəriş, qurultay, plenum materialları), ictimai-siyasi dövr və olaylar, şəxsiyyətlər nəzərə alınmaqla aparılan təhlilin məqsədəuyğun olduğunu bir daha vurğulamaqla bəzi fraqmentləri qabarıq şəkildə ifadə etməyə çalışmaq zamanın mənzərəsini, ədəbiyyatın görünən və görünməyən tərəflərini verməyə çalışsaq.

Unutmayaq ki, biz sənətdən, söz sənətindən, ağrıyan vicdanları ilə yaşayan, yaradan insanlardan və ağır, mürəkkəb, ziddiyyətli zamandan bəhs edirik. Bizim zamandan, bizim tarixdən. M. Zoşşenko çox dəqiq deyib ki: “Sənət nə reallıqdır, nə də təxəyyül. Onların fərqidir”.

Bu fərqi görməyi və araşdırmağı hər kəsə arzu edirik.

Dəli şairin səsi:

“Stalindən görünən ədəbiyyat, ədəbiyyatdan görünən ədəbiyyat tamamilə ayrı-ayrı dünyalardır”.

... Mən hər dəfə Bakıda, ümumən Sovetlərdə “Stalinski” deyilən evlərə girərkən Stalin vahiməsini yaşayıram.

Moskvanın ayrı-ayrı binalarına, meydanlarına, küçələrinə [sokaklarına], ayrı-ayrı adamlarının üzünə çökmüş Stalin xofunu [korkusunu] fiziki-bioloji [fiziki-biyolojik] şəkildə hiss edirəm.

Stalinin kim olduğunu çox-çox sonralar anlasam da, Stalinlə bağlı iki şeyi heç unutmaram :

Birincisi, 5-6 yaşım var idi. Birdən polislər həyətimizə töküldülər. Öllərində dəyənək qışqıra-qışqıra yorğan-döşəklərdəki yunu boşaldıb böyük çuvallara yığıb apardılar. Donub qalmış nənəm:

-Bunu kim tapşırıb bu itlərə?, dedi.

Atam [babam] kimsənin eşitməyəcəyi çox sakit və kədərli bir səslə pıçıldadı: -Stalin.

1953-cü il martın 5-də Stalin öldü. Bütün ölkə zırın-zırın ağlaşırdı. Biz uşaqlar da ağlaşırdıq. Stalinin xəstəxana həyətidəki büstünün başında ağıcı [ağıtçı] Şamama xala üzünü cırıb [yüzünü yırtıp] ağı deyirdi. Biz elə bilirdik ki, dünya dağılacaq, atamız, anamız, hamımız öləcəyik. Çünki Stalin ölmüşdü. Ağıcı Şamama xala da hönkür-hönkür ağlayan Cəbrayılılara Stalinsizlik dərđini dünyanın dərđli-ələmli, ağlamalı sözləri ilə anladırđı...

... İllər keçdi. Ellər atası [halkların babası] Stalinin pərdəsi götürüldü [kaldırıldı]. Məlum oldu ki, bu qara pərdənin arxasında yazıq Şamama xalanı və bütün Cəbrayılıları, Azərbaycanlıları, bütün Sovet xalqlarının qanını tökən bir cəllad yaşayırmış.

Mən bunu bilib anlayandan sonra radioya, qəzetə, kitaba, müəllimlərimə, Şamama xalaya bütün ümidlərimi itirdim. Deyəsən, birdəfəlik itirdim.

Bu yaxınlarda Moskvadan Benedikt Sarnovun iki cildlik “Stalin və ədəbiyyat” kitabını aldım və qeydlərlə, düşünə-düşünə oxudum. “Özü özünü yazan” (B. Sarnov) bu kitab məktublardan, sənədlərdən ibarətdir. Demək olar ki, şərh, izah, yorum yoxdur. Məncə, ədəbiyyat tarixi, ictimai-siyasi tarix, mədəniyyət tarixi, ümumən tarix üçün bu sayaq yorumsuz, şərhətsiz qaynaqların əhəmiyyəti çox böyükdür. Xüsusilə çap [baskı] üçün nəzərdə tutulmayan məktubların. Çünki məktub ikili, intim səmimi (nə dərəcədə

Allah bilir...) münasibətin ifadəsidir. Əlbəttə, Stalin və Stalinkimilər üçün məktub qarşısındakı adam üçün yox, məhkəmə üçün, tarix üçün, arxiv üçün yazılmış sənəddir. Bu sənədin səmimiyyətindən danışmaq sadələşmədir [bönlükdür].

Stalinin M. Qorki, V. Mayakovski, B. Pasternak, O. Mandelştam, D. Bedni, Serafimoviç, İ. Erenburq, M. Bulqakov, A. Tolstoy, M. Zoşşenko, A. Axmatova ilə məktublaşmaları a) ilk növbədə [ilk sırada] Sovet ədəbiyyatının mahiyyətini anlamaq; b) ayrı-ayrı yazıçı taleyinin bizə bəlli olmayan tərəflərini görmək; c) Stalinizmin nə dərəcədə dəhşətli bir ictimai xəstəlik olduğunu dərk etmək [anlamak]; d) Stalinin özünün psixoloji mürəkkəbliyini, təhtəşüür [bilinç altı] şifrələrini açmaq; e) və nəhayət, zamanın ziddiyyətini, anatomiyasını təhlil etmək üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Stalinlə yazıçıların münasibəti qurbanla cəlladın münasibətləridir. Hər halda əsasən belədir.

İlk səhnə Stalin və Qorki səhnəsidir. Sovet ədəbiyyatının memarı, “Ana” romanı ilə sosializm realizm ədəbiyyatının əsasını qoyub Sovet ədəbiyyatını Sovet dövlətindən çox əvvəl yaradan M. Qorki, şübhəsiz ki, Rus ədəbiyyatının sütunlarından biridir. Onun romantik hekayələri, xatirələri (xüsusilə L. Tolstoy haqqındakı xatirələri), dram əsərləri, hekayə və romanları böyük yazıçı müşahidəsinin, böyük söz, xarakter ustasının əsərləridir. Lenin haqqında yazılmış oçerk Lenin haqqında yazılmış ən səmimi və insani əsərdir, desək mənə səhv etmərik [yanılmayız].

Leninin vəfatından sonra mürəkkəb həyat yaşayan M. Qorki xəstəliyinin də bəhanəsi ilə İtaliyaya, Kapri adasına müalicəyə gedir. Və Stalinlə məktublaşır, iki dost, iki fikir adamı, iki ən yaxın adam kimi. Məktublardan qısa alıntılar:

M. Qorki Stalinə: “Ümumiyyətlə, hər şey əla gedir. Gözlənilmədiyindən də çox yaxşı. Söyüb təhqir etməsəniz yaxşıdır, İosif Vissaryanoviç, çox rica edirəm. Onlardan islah olunmayacaqlar haqqında düşünməyə belə dəyməz. Yüngül xəstələnləri [ağır hastalığı olmayanları] isə müalicə etmək asandır [sağaltmaq kolaydır]. Bizim həyatımız ən qabiliyyətli həkimdir...”

Stalindən Qorkiyə:

“Əziz Aleksey Maksimoviç! Məzuniyyətdən [tatilden] yenidən dönmüşəm. İş çox olduğundan məktub yazma bilməmişəm. Bu, heç yaxşı iş deyil. Üzr istəyirəm... İşlərimiz pis getmir. Bizdən aralanamı [uzaklaşamı] itələyə-itələyə irəli aparırıq. Cırıltısı olsa da, irəli gedirik. Məsələ də elə bundadır. Deyirlər ki, ziyankarlardan pyes yazırsınız. Yaxşı olar ki, bizdən də material alasınız. Mən ziyankarlardan (xalq düşmənlərini nəzərdə tutur. K. V.) yeni material toplamışam. Bu yaxınlarda Sizə göndərəcəyəm. Səhhətiniz necədir?

Nə vaxt SSRİ-yə gəlirsiniz?

Mən səpasağlamam.

Əlinizi bərk-bərk sıxıram”.

İ. Stalin.

Bu məktub 1930-cu ilin 24 oktyabrında yazılıb. Bir neçə ildən sonra Qorkiyə göndəriləsi materiallar [göndərilməsi gereken materyaller] əsasında minlərlə ziyalı öldürüləcək, sürgünə göndəriləcək və tarixdə misli olmayan repressiya başlanacaq.

... 2 noyabr 1930-cu ildə Qorki, Stalinə yazır:

“... Ziyankarlar” haqqında pyes yazmağı tulladım [fırlatıp attım]. Materialım azdır, alınmır [istediyim gibi olmadı]. Çox yaxşıdır ki, siz mənə “təzə” material göndərirsiniz. Amma çox yaxşı olardı ki, bu sahədə yenilik olmasın.

Hiss edirəm ki, köhnə sür-sümüyümü [ihtiyar bedenimi] vətənə qaytarmağın vaxtı çatıb...

Əllərinizi bərk-bərk sıxıram, əziz yoldaş”.

Stalinin Qorkiyə 15 dekabr 1930-cu il tarixli, məktubu-“Salam Aleksey Maksimoviç! Bir az gec yazıram. Diplomatik poçt [posta] 20 gündən bir gedir. Şoloxov və digərləri sizin yanınıza yola düşdülər [yola çıxdılar]. Sizin səfəriniz üçün lazım olan hər şey verilib... Rıkovun yerinə Molotovu gətirəcəyəm. MK onun tərəfindədir. Əlini sıxıram”.

Sonra Stalin məktuba bir cümlə də əlavə edir:

“Əgər doğrudan da, yazda [ilkbaharda] gəlmək istəyirsinizsə 1 may mitinqinə yetişsəniz yaxşı olar”.

10 yanvar 1931-ci ildə Stalin Qorkiyə yazır: “Əziz Aleksey Maksimoviç! Sizə 1) Kondratyev qrupu və 2) Menşeviklər haqqında sənədləri göndərirəm. Xahiş edirəm çox sıxılmayın [üzülməyin], həyəcan keçirməyin. Bu sənədlərin qəhrəmanları buna dəyməz. Bizim işlərimiz yaxşıdır.

Səhhətinizi qoruyun. Salamlar”.

... Sonrakı məktublarında Qorki ehtiyatla, az qala bitərəf mövqeyindən (“ne brat, ne svat”; “qardaş da deyil, kirvə də”) Bulqakovu müdafiə edir. Onun çox istedadlı olduğunu təkidlə göstərir. “İdeya əzabkeşləri”nin sayının artırılmasını Stalinə məsləhət görür. “Düşməni ya məhv edirlər, ya da tərbiyə” devizini [öz deyişini] Bulqakova tətbiq edərkən tərbiyəyə üstünlük verir. Və onun maddi sıxıntı içində olduğunu Stalinin diqqətinə çatdırır.

M. Qorkinin sadəlvahlıyünü [saflığını], hələ Kommunist Partiyasına, Stalinə ümidli olduğunu ayrı-ayrı məktublardan seçilmiş müxtəlif cümlələri diqqətinizə çatdırmaq istəyirik. “Şoloxovun, Fadeyevin, Stavskinin, Qorbunovun yeni əsərlər üzərində işlədiyi barədə [haqqında] xoş xəbərlər çatır mənə. Görünür, 32-ci il məhsuldar olacaq”.

“Oktyabrın 15 illiyinə birinci cildin çıxmağını çox istəyirəm”.

“Mən Amerika ziyalılarına sərt tonda yazı yazıram”.

“Çox istərdim ki, Amerikalı P. Longun hazırladığı kitaba “Orta Rus insanının inqilabaqədərki vəziyyəti” mövzusunda məqalə yazasınız”.

“RAPP- da Panfyorov - Serafimoviç aparıcı [esas] qrupu ilə polemikam var”.

“Mən ədəbiyyatda primitivizmə qarşıyam... “

M. Qorki haqqında Kaqanoviçin, Şerbakovun Stalinə məktubları şikayət məzmunludur. Sovet Yazıçılarının I Qurultayında Qorkinin məruzəsinin [bildirisinin, konuşmasının] mətnindən narahatlıq doğduğunu qeyd edir, Marksizm kriterlərinə uyğun olmadığını göstərir.

Stalin qeydləri haqlı bilir və mütləq düzəldilməsini istəyir.

Stalinə yazdığı növbəti məktubunda başının üstündə küləklər [rüzgârlar] əsən 25 yaşlı bəstəkar Şostakoviçi müdafiə edir.

M. Qorkinin səmimiyyəti və proletar yazıçılığına xas fanatizmi insanda heyrət doğurur.

Bu 14 məktubu, şübhəsiz böyük sənətkar M. Qorkinin faciəsini göstərir.

Leninlə dalaşib barışan, Stalinlə mübahisə edən və ondan ayrılan, inciyən M. Qorki, istedadının gücü, yazıçı hissiyyəti ilə yaşanan faciələri anlayır və yaxınlaşan fəlakətləri duyurdu [hissədiyordu].

B. Sarnov M. Qorkinin Stalinə məktubları haqqında yazır:

“Bu yazıçı M. Qorkinin dili deyil; öz deyim tərz, sintaksisi olan Qorkini intonasiasından tez tanımaq olar. Bu dil hətta Qorki publisistikasının da dili deyil. Bu bir siyasi jarqon, partiya məmurlarının, funksionerlərinin ünsiyyət dilidir”.

Sovet ədəbiyyatını yaradan adamın Sovet sisteminə qurban getməsi o qədər təbiidir ki, bu təbiilikdə Qorkinin xalis Rus hekayələri və xatirələri mövcuddur.

M. Qorkinin 1936-cı ildəki ölümü Sovet repressiyasının [cezalandırmasının] xüsusi formalarından biridir. Azərbaycan yazıçıları C. Cəbbarlının və Mirzə Cəlilin ölümü də belədir.

Başqa bir forma öldürməkdir. Bu formada qurbanlar Mandelştamdır, Averbaxdır, Qumilyevdir, Caviddir, Müşfiqdir...

Nəhayət, intihara məcbur etmə yolu ilə repressiya. Onun örnəyi Mayakovski, Fədeyev, Azərbaycan filosofu Heydər Hüseynov, yazıçı Məsud Əlioğlu və neçə-neçə bizim bilmədiklərimizdir.

Bir də tədrisi ölümə məhkum edilənlərdir ki, bunların sayı o qədər çoxdur ki, sayıb- sadalamaqla bitməz.

M. Qorki, ədəbiyyatın bürokratlaşdırılmasına, istedadlı yazıçıların təqibinə, həbsinə, ölümünə dözə bilməzdi [katlanamazdı]. O xaricdə və Rusiyada öldürülən, tutulan, sürgün edilən yazıçıların adlarını qəzetlərdə oxuyurdu. Ona zəng [telefon] edir, ölkədəki havanı nəfəs-nəfəs anladırırlar. Xalq içindən çıxmış, namusu, vicdanı

ilə kommunizm ideyasına inanmış M. Qorkinin faciəsini anlamaq o qədər də çətin deyil.

Dəli şairin səsi:

“Aldanmışlar, təhqir edilmişlər və istifadə edilmişlər; dünyanın ən bədbəxt adamlarıdır. Əgər o adam yazıçıdırsa və böyük yazıçıdırsa bu faciəni ölçmək, hesablamaq qeyri-mümkündür”.

Stalinçi yazıçıların “Bizə Şekspir lazımdır və onlar bizdə olacaqdır” hökmü “əvəzedilməz [yeri doldurulamaz] adamlar yoxdur” tezisinin astar üzü idi və ədəbiyyata vulqar [kaba], səthi, zorakı münasibətin özü idi.

M. Qorkiyə qarşı kampaniyalar və əks-kampaniyalar təşkil edilmiş, qurulmuş oyunlardan başqa bir şey deyildi. Qorki ilə əlaqədar qəbul edilən qərarlar, tənqidlər, təhqirlər, “müdafiələr” bu oyunun tərkib hissəsi idi.

Stalin, Lenin kimi əsl ədəbiyyatın ilahi sənət olduğunu istedadın, dahinin yaratdığı fenomen olduğunu heç vaxt anlamamış və anlaya da bilməzdi. Bu barədə bir qədər sonra [bu konuyu biraz sonra döneceğiz].

Həyatının sonlarında M. Qorkinin aqlının azdığını iddia edənlərə (H. Berberova vd.) haqq qazandırmaq çətinidir. Yolunu itirmək, ideyasının saxtılığın [ülküsünün sahteliğini] açıq-aydın görmək, dəlilik deyil; dərin ruhi sarsıntıdır, faciədir, bədbəxtlikdir.

Mövqeləri, amalı [ülküsü] zəifləyən M. Qorki düşmənlərini yeyib bitirən, ədəbiyyata partiyanın oyuncağı, Yazıçılar Birliyinə KQB-nin bir idarəsi kimi baxan, onu elə də quran Stalin qarşısında zəif, cılız və yazıq [zavallı] idi.

Dəli şairin səsi:

“Və onun ölməkdən başqa əlacı [çaresi] yox idi”.

Bu faciəni yalnız M. Qorki deyil, böyük yazıçıların çoxu keçirmişdir. Bunu Aleksandr Orlov 1991-ci ildə çap olunmuş “Stalin cinayətlərinin gizli tarixi” kitabında belə təsvir edir: “Kreml müşavirələrinin birində Mironov Yaqodanın, Qayın və Slutskinin iştirakı ilə Stalinə Reynqold, Pikel və Kamenevin işi ilə bağlı məruzə edir. Məruzədə bildirir ki, Kamenev ciddi müqavimət göstərir və onu sındırmaq çox çətin olacaq. Stalin təəccüblə “Kamenev öz günahların boynuna almayacaqmı?”, deyər soruşur. Mironov “Bilmirəm”, deyər cavab verir.

Stalin diqqətlə Mironova baxıb:

-Bilmirsiniz? Onda siz bilirsiniz mi, bizim ölkəmizin bütün zavodların, fabriklərin, silahların, gəmilərin... çəkisi [ağırlığı] nə qədərdir?, deyər soruşur.

Mironov bunu cavabsız sual və gəlişgözəl söz, zarafat bilir. Stalin yenə soruşur:

-Mən soruşuram nə qədər çəkisi olar o saydıqlarımın?

Mironov çasır və deyir:

-İosif Vissarionoviç, bunu kimsə bilməz, cavab astronomik rəqəmdir.

-Bu astronomik rəqəmə qarşı sən deyən [sənin sözünü etdiyin] adam, dayana bilərmisi?

-Yox.

-Onda mənə deməyin bu təzyiqə Kamenev və ya başqa birisi dayana bilər”.

Bu təzyiqə qarşı M. Qorki kimi, Mandelştam da, Mayakovski də... dayana bilməmişdi [tahammül edememişti] və dayana da bilməzdi.

Mirzə Cəlil 1925-ci ildə qələmə aldığı “Dəli Yığıncağı” pyesində rejimin bu ağır basqısını dahiyənə şəkildə vermişdir. Orda söhbət Stalindən yox, güman ki [muhtemelen], Leninçi Leninizm qurbanı S. M. Kirovdan, həkimlik etdiyi (rəhbərlik etdiyi) xalqın dilini bilməyən həkimdən (hökumət başçısından) gedir.

Sovet sistemi üçün xarakterik olan psixiatrik xəstəxanaların (psixuşkaların) ilk bədii örnəyini də bu pyesdə Mirzə Cəlil yaratmışdır.

“İnqilab öz övladlarını yeyir” Kommunist, Sovet həqiqəti bütün Sovet məkanında, Sovet ədəbiyyatı taleyində sübut [talihiində ispat] olunmuşdur. Sovetlərdə bunun çox uzun bir siyahısı [listesi] var. Azərbaycanda Bolşeviklərin qurbanı olan Bolşeviklərin sırasında ədəbiyyat, elm adamları Ruhulla Axundovun, Əli Nazimin, S. Ağamalıoğlunun... Kommunist M. C. Bağirov tərəfindən aradan götürülməsi [ortadan kaldırılması] qətiyyətlə təəccüblü deyil.

30-cu illərdə yenə Azərbaycanda “İnqilab və Mədəniyyət” jurnalında -ədəbi-bədii orqanda- çap olunan [basılan] onlarca məqalə ölüm, həbs hökmündən başqa bir şey deyil. Musaxanlı, Ə. Abid, Çobanzadə qrupu haqqında yazılmış məqalə silsiləsinin bir neçəsinin adını çəkmək kifayətdir: “Türk Ədəbiyyatşünaslığında (Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. K. V.) Pantürkizm və Kamalizm Əleyhinə”, “Professor Çobanzadənin Burjua Metodolojisi Əleyhinə vs.

Z. Bünyadov “Qırmızı Terror” kitabında bu repressiyanın sənədlərini verib. F. Aşnin, V. Alpatov, D. Nasilov “Represirovannaya Tyurkolojiya” (“Repressiyaya Uğramış Türkolojiya”) kitabında 20-30-cu illərin görkəmli Türkoloq və yazıçılarının faciəsini sənədlərlə təsbit etmişlər (A. Samoyloviç, E. Polivanov, R. Axundov, B. Çobanzadə, Qubaydulın, X. S. Xocayev, A. Tağızadə, A. Zifeld-Simumyaqi, Z. Həsənov, Q. Bağirov, A. Cavad, M. Müşfiq, H. Cavid, Y. V. Çəmənəzəminli, Ə. Baytursunov, A. Kononov, Jubanov, M. Jumbayev, A. Sadıkov, İ. Arabayev, B. Soltanayev, K. Tınıstanov, O. Əliyev, B. Daniyarov və b.

1926-cı ildə keçirilmiş I Bakı Türkoloji Qurultayının iştirakçılarının, yeni əlifba tərəfdarlarının 90 faizi repressiya qurbanıdır.

Sovet ədəbiyyatı həqiqətini anlamaq üçün repressiya sənədləri qanlı tarixin

təsdiqidir. Sonralar yazılacaq “Arxipelaq QULAQ” (A. Soljenitsin) əsəri ədəbi hadisədən çox, yaxın tarix fenomeni kimi məşhurdur.

Yenə sənədlərə dönək. Sovet ədəbiyyatının banisi M. Qorkidən sonra Sovet şerinin bayraqdarı, alovlu şair **V. Mayakovskidir**. V. Mayakovski haqqında onlara monoqrafiya, yüzlərlə məqalə yazılmışdır. Onların içində M. Sevatayevanın V. Mayakovski haqqında o qədər də böyük olmayan yazısı gəlir. Bu yazıda M. Svetayeva Mayakovski ilə Pasternakı müqayisə edir və istedadının nəhəngliyi ilə Mayakovskiyə üstünlük verir. Təpədən dırnağa istedad, ilham, təb [kabiliyyət] olan V. Mayakovski də sərbəst şer in Rusca yaradıcılarından biri, böyük söz ustasıdır. Və şübhəsiz ki, Sovet rejiminin ilk qurbanlarından. İntihardan öncə V. Mayakovskinin yazdığı məktub, cəmi [tam olaraq] üç cümlədən ibarətdir: “Yoldaş hökumət, mənim ailəm; Lilya Brikdən, anamdan, bacımdan və Veronika Vitoldovna Polonskaya. Əgər sən (hökumətə; ikinci şəxs in təkində [2. şəxsin takil hâlinde] müraciət nadirdir və şairin əsəb gərginliyini, intihar qabağı depressiyasını ifadə edir. K. V.) onlara uyğun həyat təmin edərsənsə, təşəkkür.

Başladığım şerləri Brikə verin araşdırın”.

12. IV. 1930.

Unutmayaq ki, V. Mayakovski proletar şairi, ehtiras dolu inqilab carçısı [inkılabı haykıran], coşub-daşan şair; Sovet poeziyasının yaradıcısıdır, Sovet pasportu və Lenin haqqında poemanın müəllifidir. Puşkindən, Tütcevdən, Bryusovdan, Blokdan, Belydan... gələn və gəlməyən inqilabı metaforaların, gözlənilməz epitetlərin, kəskin məcazların, sırasızlığı ilə yeni sıra yaradan şer sintaksisinin yaradıcısı V. Mayakovskidir.

Əgər şer daşdığı semantikadan ayrılrsa və nəfəs, gözlənilməzlik, hayqırış kimi alınıb təhlil edilsə, Mayakovskinin nə qədər qüdrətli şair olduğu bilinər. Şerlərini, özü oxuyanda olduğu kimi dirildən, canlandıran Mayakovski, sanki yazmaq üçün deyil, öz səsi ilə oxumaq üçün yazmışdı.

Şəkillərində qəzəbli baxışları ilə şagirdlərin və tələbələrin çəkdiyini bu şair Rus şeri tarixində adını qızıl hərflərlə çox az yazanlardan biridir. O ki qaldı semantikaya, məzmunu; bu da bir vicdanın-alданmış, alçaldılmış, böhrana, intihara sürüklənmiş xəstə vicdanın ifadəsidir.

Bu acı həqiqət, bir cümlə ilə ifadə olunmayan sirdir. Biz bütün sirləri açmaq gücündə deyilik.

L. Brikin İ. Stalinə Mayakovskinin ədəbi taleyi və çapı ilə bağlı yazdığı iki məktuba Koba [Stalin] kiçik fəqət əlamətdar [dikkati çəkici] dərkənar yazmışdır:

“Yoldaş Yejoy çox xahiş edirəm ki, Brikin məktubuna diqqət yetirəsiniz. Mayakovski bizim Sovet epoxasının ən istedadlı şairidir və şairi olaraq qalmaqdadır. Onun əsərlərinə və xatirəsinə etinasızlıq cinayətdir. Brik şikayətində, mənəcə, haqlıdır.

Onunla əlaqə saxlayın və Moskvaya çağırın. Talı və Mexlisi də işə cəlb edin, zəhmət olmasa elə edin ki, yanlışlar düzəlsin. Kəməyim [yardımım] lazım olsa, mən hazırım.

Salamlar!”

Stalinlə heç bir şəxsi münasibəti olmayan (elə buna görə [sırf bunun için] də “Yoldaş hökumət” deyərək müraciət edərkən O. M. Bulqakovdan fərqli olaraq Stalini nəzərdə tutmur. M. Bulqakov Stalinlə şəxsən tanış olduğu üçün “Yoldaş hökumət” deyərək məhz Stalini nəzərdə tutur və Stalin onunla telefonla danışır. K. V.) Mayakovskiyə və sonralar qanuni əri güllələnən zaman [kocası kurşuna dizilirken] Mayakovskinin məşuqəsi L. Brikə “Mayakovskinin xanımına toxunmayacağıq” (B. Sarnovun bir qeydini göstərməmək olmaz “Kimin, kimin arvadı olmadığını Stalin müəyyənləşdirirdi”) deməsi Stalin məkrinin [hilesinin], ikiüzlülüğünün unikal [benzersiz] ifadəsidir. “Öldür, başına and iç” prinsipi diktatorların çox-çox əskilərdən sınadığı metodlardandır.

1924-cü ildə yazılmış “Vladimir İliç Lenin” poemasında Mayakovski, Trotskini birinci deyil (əlbəttə ki, birinci Stalin idi) ikinci olaraq xatırlamasının bir əmması var idi, o tarixi gün Smotnıda hər şey Trotskinin əmri ilə olmuşdu.

Lenin öldüyü vaxt, bu amil Stalin üçün vazkeçilməz məsələ idi.

“Lenin Oktyabrda” sənədli filmə də inqilabı idarə edən Smolnı atasının o mübhəm qapısı açılmır və “Sovet ədəbiyyatı bərk-bərk bağlanmış qapının qabağında [önündə] durub dayanmalı olub” (B. Sarnov).

V. Qrossman, E. Kazakeçiv İngilis yazıçısı C. Rid (“Dünyanı Sarsıdan On Gün” romanının müəllifi. K. V.) də bu qapının üstündən yan keçənlər idi.

İ. Stalin, Con Ridi sevmirdi. Məlum səbəbdən-dünyanı Sarsıdan On Gündə adı keçən inqilab motadorlarının (Trotski, Kamenev, Zinoviyev, Bubnov...) içində İ. Stalinin adı keçmir.

Yalnız sonda, tamamilə lazımsız məqamda [gereksiz bir yerde] yarım söz işlənir; narkomlardan (xalq komissarlarından) biri kimi Stalinin adı da elə-belə [öylesinə] xatırlanır.

Stalin bu romanı cəfəngiyyət [değersiz, anlamsız] sayırdı. B. Sarnov aşağıdakı ifadənin Stalinə məxsusluğunu iddia edir: “Bütün bunlar (romanda təsvir olunanlar. K. V.) Ərəb nağılları [masalları] kimi bir şeydir və həqiqətlə heç bir əlaqəsi filan da yoxdur. V. Leninin dəqiqliyinə görə yüksək dəyərləndirdiyi həqiqətdən, Stalinin çəkinməsi danılmaz faktdır [inkâr edilmez olgudur]”.

“Oppozisiya Haqqında” (1928) adlı məqaləsində İ. Stalin, silahlı üsyanda Trotskinin rolunu inkar etmir. “Mən üsyanda yoldaş Trotskinin sübhəsiz vacib rolunu inkar etmək fikrində deyiləm”.

Ağızucu [isteksizce] deyilmiş bu fikir gerçəklik qarşısında məcburən yazılmışdı.

O, özünün 1918-ci ildəki məşum qeydlərindən də imtina edə bilməzdi (“silahlı üsyanda partiya Trotskiyə minnətdar olmalıdır”).

L. Trotski bu faktı sonralar vurğulamış və yaddaşsızlığı loyallıq [unutkanlığı sözdə rejimə bağlılıq], vicdansızlıq kimi [olarak] dəyərləndirmişdi.

İ. Stalinin siyasi karyerasında [kariyerində] və piramidanın zirvəsinə ucalmasında “vicdan” adlı kateqoriya yox idivə ona ehtiyac da yox idi.

O, hələ uzaq 1917-18-ci illərdə Trotskinin xofundan [korkusundan] çəkinirdi və onu tərif edəndə də gələcək mütləqləşdirmənin yolunu qapadırdı. Bu taktika Stalinin siyasi fəndgirliyinin [oyunbazlığının] tərkib hissəsi idi. Sonralar (1928-ci ildə) Stalin Trotskinin rolunu əfsanə hesab edir, onun icraçı kimi xatırlanmasını tələb edir.

Lenin əfsanəsini uydurmaq Stalin üçün sərfəli [yaxarlı, elverişli] siyasət mövqeyi idi. **Ötülər dirilmir, diriləri öldürmək isə çox da çətin bir iş deyil.** Bu həqiqəti yadda saxlayaq [unutmayalım]. Çünki Stalinin ədəbiyyata baxış sistemində də bu faktorun önəmli olduğunu görəcəyik.

Bütün rəqiblərini sıradan çıxaran, Leninin əfsanə rolunu sıfıra endirən, məşhur beşliyin (Sverdlov, Stalin, Bubnov, Uritski, Dzerjinski) rolunu qabardan və nəhayət, “Stalin başda olmaqla...” klişesini formalaşdıran Stalin qalib idi.

Qalibləri təsdiq edən [alkışlayan] ucuz məddahlar, yaltaq salnaməçilər, tərəfli və təmənnalı jurnalistlər, yazıçılar, alimlər; bir sözlə [kısacası], bir qisim yaradıcı ziyalılardır. Mayakovskinin “V. İ. Lenin” poemasında **Trotski** sözü ustalıqla götürülmüş [kaldırılmış], onun yerinə **Stalin** əlavə edilmişdir.

B. Sarnovun bir etirafı neçə-neçə romanın verdiyi informasiyadan güclüdür:

“Bu korrektiv [düzəltmə] üçün (redaktor və ya redaktor düzəlişi. K. V.) Stalin çox qan tökməli oldu. Və bunun üçün nə az, nə çox 14 il (1924-dən 1938-ə kimi) lazım oldu”.

Qeyd etdiyimiz kimi, əslində, 25 oktyabrda Stalin Smolnıda olmamışdı və ola da bilməzdi. Bunu məhv edilməyən arxiv sənədləri və iştirakçı şəxslər təsdiq etdi.

Həllədiçi tarixi təhrif etmək üçün sənəd V. Mayakovskinin “V. İ. Lenin” poeması idi. Leninin varisini təyin edənlərdən biri V. Mayakovski idi.

Tarixin bu dolanbac məntiqi qarşısında susmaqdan başqa çarə yoxdur.

Bir həqiqəti də görməzdən gəlmək olmaz ki, Mayakovski kimi narahat, qeyri-ordinar [sıra dışı], istedadlı, gözlənilməz və sevilən adam, hər hansı rejim üçün böyük təhlükədir. Lenin, futurist Mayakovskiyə nifrətini ustalıqla gizlətməyi bacarmış, Stalin, xarakterinə uyğun şəkildə bu qabalığı, kobudluğu, yadlığı [yabancılığı] gizlətməyə ehtiyac duymamışdır.

Cinayətin elə iştirakçıları var ki, onlar heç vaxt gözə görünmür və diqqəti cəlb etmir.

“Stalin fetişizmini, bütünü [putunu] kim yaratmışdır” sualının tək bir cavabı var. Bir qrup ziyalı, ələlxüsus yaradıcı ziyalı, ilk sırada yazıçılar, şairlər, rəssamlar, heykəltəraşlar, bəstəkarlar və əlbəttə ki, alimlər və qəzetçilər.

Bəs [o hâlde] günahkar kimdir?

Bu suala bir cümlə ilə cavab vermək mümkün olmadığı üçün yaddaşımda bütün yazılanları (olanları deməyə haqqım yoxdur) canlandıraraq yazımı davam etdirirəm.

Demək olar ki, tək-tük Sovet şairi istisna olmaqla bütün Sovet şairləri, o cümlədən Azərbaycan şairləri Lenin, Stalin haqqında şerlər yazmışlar. R. Rza “Lenin” poeması yazmış və bu əsər sənətkarlıq, dil, vəzn, özəlliklə sərbəst şer ustalığı baxımından şerimizin ən gözəl örnəklərindən biri sayılır. Bu poemaya görə R. Rza haqqında 1991-ci ildən sonra -müstəqillik dövründə-kəskin məqalələr qələmə alınıb. Mən o yazılara haqq qazandıрмаqdan uzağam. Zamandan və məkandan kənarında ədəbiyyat olmadığı üçün səbəbini izah-şərh edə edə “Lenin” poemasının yeni təfsirdə, yeni zaman kontekstində təhlil etmək zəruridir. Zamanı rəngləməzlər, zamanı təhrif də etməzlər. Stalin zamanının bir yorumu da R. Rzanın “Lenin” poemasından keçir. Şairin faciəsi onun başına töhmət ola bilməz. Çünki şairin faciəsi o dildə danışan, o dildə həmin şeri oxuyan xalqın faciəsidir. Zaman hər şeyi yuyub aparmır [yıkayıp götürmüyər], zaman hər şeyi axa-axa duruldu, aydınlığa qovuşdurur. R. Rza sonra şəxsiyyətə pərəstişin [şahsa tapmanın] acılarında “Qızıl Gül Olmayaydı” poemasını yazdı. “Rənglər”i yazdı, “Duyğular Düşüncələr”i, “Dözüm”ü yazdı. Ziddiyyətlər, enişlər, yoxuşlar şairin taleyidir. Bu taleyi anlamadan dərk etmədən ədəbiyyatı, sözü dəyərləndirmək mümkün deyil.

... İstər-istəməz cavan (və həmişəcavan) Müşfiqi xatırlayıram. “Necə Əl Çəkım” şeri Müşfiqin öz-özünə yazdığı rekviyemidir. Bu şer [şiir], dünyada sevgi, həyat, sevinc haqqında yazılmış sənət örnəyidir. Amma Müşfiq bu şeri, sənət örnəyi kimi, estetizm ölçüləri ilə qələmə almayıb. **Bu ölüm qarşısında qorxunun, vahimənin, həyəcanın ən dəhşətli və gerçək ifadəsidir.** “Bu gecə məni apara bilərlər”, “Bu gün məni öldürə bilərlər”, “Bu gecə mən Dilbəri son dəfə görə bilərəm” dəhşətinin yaratdığı mənəvi xofu, böhranı sözlə ifadə etmək mümkün deyil. H. Cavid nisbətən yaşlı idi. Sevmişdi, evlənmiş, övladları var idi, xeyli yazıb-yaratmışdı. Böyük insanların ömrü adi adamın [sıradan insanın] ömrü ilə ölçülə bilməz. Cavidin 45-50 yaş çoxların 90-100 yaşından uzundur, doludur, zəngindir. Amma həyat hər zaman şirindir və heç vaxt işlər bitib tükənmir, arzular, ümidlər, nəhayətlənmir. Biz Cavidin sakit sarsıntısını görə bilmirik, duya bilmirik. Müşfiqin parlaq gözlərindəki həyat eşqi buna mane olur. “Necə Əl Çəkım” şeri insan zəifliyinin və zərifliyinin abidəsidirsə, “Xəyyam”, “Peyğəmbər” insan əbədiliyinin heykəlidir.

Cavid Sovet dövründə 17-18 il yaşayıb Sovet şairi olmayanlardandır. Gəminin fəlakət zamanı məcburən lövbər [demir] atdığı bu zaman sahili doğma deyildi. Və Cavid doğma olmayan [yabancı] sahillərdə yaşaya bilməzdi. Onun buna nə haqqı, nə istəyi, nə də ümidi var idi.

Dəli şairin səsi:

“Sovet hakimiyyəti yaranan gün Cavid taleyini seçmişdi”.

Müşfiq də doğma sahilə deyildi. “Yenə O Bağ Olaydı” xəyalda, arzulara olan sahil idi.

Dəli şairin səsi:

“Cavidən fərqli olaraq Müşfiq öz taleyini seçməmişdi”.

Cavanlığın, sevginin ümidlərin yelkəni açıq idi. Və Müşfiq yaşamaq, yazmaq eşqi ilə alışıb-yanırdı.

Mən bu şəxsiyyət-abidələri bir-birinə qarşı qoymaqdan uzağam. Şəhidlərin hamısı kimi söz-sənət şəhidlərinin də hamısı eyni yaşda, eyni gözəllikdədir. Müqəddəsləri mühakimə etmirlər [yargılamazlar]. Və dünyada elə qəti, taleyüklü [bir talihin yükünü taşıyan] hökmlər var ki, onu hökmdarlar, siyasətçilər, sərkərdələr [komutanlar], tarixçilər, salnaməçilər deyil, şairlər verirlər. Həzrəti İsayə “Bu ki şairdir”, deyən Roma prokatoru (prokuroru) bilməyə-bilməyə dünyanın ən böyük həqiqətlərindən birini ifadə edib.

... Stalin qarşısında dayanan [duran] Müşfiqlə O. Mandelştam arasında qəribə bir oxşarlıq, doğmalılıq [benzerlik, kardeşlik] görürəm. Yenə məktublara müraciət edək.

N. Buxarin İ. Stalinə yazır-“Şair Mandelştam haqqında. Yaxınlarda həbs olunub. Həbsdən əvvəl xanımı ilə mənim yanıma gəldi və A. Tolstoyla əlbəyaxa olduqları davadan bəhs etdi... İndi xanımından həyəcanlı teleqram almışam. O bildirir ki, şairin psixikası pozulub, özünü pəncərədən atmaq istəyib.

Mənim Mandelştam haqqında fikrim: o, birinci dərəcəli şairdir, fəqət mütləq şəkildə qeyri-müasirdir. Şübhəsiz ki, normal adam deyil, özünü zərərdidə kimi hiss edir... “

İ. Stalinin N. Buxarinin məktubuna dərkənarı.

“Hansı əsasla Mandelştamı həbs ediblər. Biabırılıqdır”. 1938-ci il martın 16-da V. Stavski Daxili İşlər komissarı H. Yejova O. Mandelştam haqqında məktub yazır. Bu məktubda həbsdən çıxmış O. Mandelştamın yazıçı dostları ilə görüşündən, ona pul [para] toplanmasından, antisovet şerlərindən narahatlıq [rahatsızlık] duyduğunu ifadə edir, ondan “dahi əzabkeş” obrazı yaradıldığını vurğulayır və ondan kömək istəyir.

P. Pavlenko Mandelştamın şerlərinə rəyi də verilir. Rəy kifayət qədər məklidir. “Şerlərin dili qəlizdir, şerlər qaranlıqdır və onlardan Pasternakın iyi gəlir”. Və nəticə O. Mandelştamı qətiyyəən çap etmək olmaz.

İ. Erenburq da O. Mandelştamın şerləri haqqında mənfə fikirdə olmuşdur.

Mandelştam Stalin əleyhinə şerlər yazmışdırmı? Bəli, yazmışdır. Bunu Stalinə çoxdan anlatmışdılar. Demyan Bednı Pasternaka “bu işə qarışma” tövsiyəsində də bulunmuşdur.

Möcüzə baş vermiş və Mandelştam nisbətən yüngül cəza ilə; Çerdin'a sürgünlə hələlik canını qurtara bilmişdir. Qısa zamanda bu sürgün də önlənir. Mandelştama 12 şəhərdən başqa (buna çıx on iki deyirlər) istədikləri yerdə yaşaya bilərdi (SSRİ nəzərdə tutulur).

Mandelştam xanımı ilə düşünüb Voronej'i seçir.

Möcüzənin səbəbi, əlbəttə ki, Stalin idi. Buxarin faktoru bu məsələdə müəyyən dərəcədə önəmli idisə, Stalinin fəndgirliyi və daha uzağa hesablanmış planları həlledici idi.

Dərkənardə yazılmış “İzolə Etmək, Qorumaq” sözləri bir tapmaca kimidir. Hətta şübhəli görünən “Kim onlara Mandelştamı həbs etməyə icazə vermişdir? Biabırçılıqdır” dərkənarı da bir kənara qoysaq da, həbsdən sonra Stalinin Pasternakla telefon söhbəti diqqətdən yayına bilməz.

Dəli şairin səsi:

“Stalinin Pasternakla söhbəti “tuduğu siçanla oynayan pişiyi xatırladır. Mir Cəfərin oynadığı siçanları unutmasınlar, lütfən!”

Şerə və şairə mistik münasibəti olan Stalin, gələcək nəsillərə, şairlərin onun haqqında nə yazacaqları maraqlandırır. Onun Pasternakdan təkidlə soruşduğu “O, sənətkardırımı?” sualı bu qorxunun, təşvişin ifadəsidir.

Bizim S. Vurğunun bir beytini xatırlayıram.

Bizdə şer [şiir] də var, sənət də vardır,

Şairə, sənətə hörmət də vardır...

Mandelştam çox uzaqdan sanki bu sözləri eşidib xanımına pıçıldayırdı:

“Sən deyirsən ki, poeziyaya yalnız bizdə bu qədər yüksək qiymət verirlər. Həm də yalnız bizdə şerə görə şairi öldürürlər. Başqa heç bir yerdə belə bir şey yoxdur...”

Şairi öldürmək Stalin üçün bir qurtum [yudum] su içmək kimi bir şey idi. Amma Stalin başqa bir şey istəyir. Öldürüb qəhrəman yaratmaq onun nəyinə lazımdır. Sındırmaq [boyun eğdirmək]. Tərif şerləri [övgü şiirleri] yazdırmaq!

Pasternakın və Mandelştamın haqqında tərif şerləri yazması Stalinin mavi arzusu idi. Unutmayaq ki, Stalinə “özgələrə” kəskin bir maraq var idi.

Bulqakov da, Mandelştam da, Pasternak da, Axmatova da, Qumilyov da... Stalin üçün “özgə” idi. Bu “yadlıq”, “özgəlik”dən siyasi mənfəət əldə etmək, onları dolamaq [onlarla alay etmək] bütün tiranlar kimi Stalinə də sonsuz ləzzət verirdi.

Natamamlıq kompleksindən əzab çəkən Stalini ovudan qan, təhqir, alçaltma və məzələnmək [eğlenmək] idi. Bu sırada KQB-nin, Kommunist Partiyası rəhbərliyinin “yazıçılar üzrə mütəxəssisləri”nin olması da diqqətdən yayına bilməz.

Dəli şairin səsi:

“Heç təsadüfi deyil ki, bu dövlət nəzarətçilərinin çoxu sonralar əllərinə qələm alıb yazıçı oldular...”

... Stalinin səpdiyi toxum tezliklə cücərdi [yeşərdi]. Çox əzablardan sonra bu cür şerləri asanlıqla yazan N. Aseyevə həsəd apara-apara böyük əziyyətlərdən sonra o, nəhayət, “Stalin haqqında oda”sını yazır. Şer olduqca zəif çıxır. “Mandelştam usta deyildi. O, şair idi. O, Stalinə tərənnüm şeri yazmışdı. Və Stalinin planları alt-üst olmuşdu. Çünki bu cür şeri Lebedev-Kumaç da, Dolmatovski də, Oşanın da yaza bilərdi. Kim olsa yazardı! Bu şeri yazmaq üçün Mandelştam olmağa ehtiyac yox idi. Bu şeri qazanmaq üçün belə bir mürəkkəb oyun qurmaq əbəs idi...”

Stalin bilmirdi ki, hər kəsi sındırmaq hələ şairi sındırmaq deyil. O, bunu da bilmirdi ki, şairə düşmən olduğu kəsə, nəsnəyə şer yazdırmaq onu öldürməkdən çox çətindir” (B. Sarnov).

B. Sarnov gözəl bir təhlil aparır və şeri [tahlil yapıyor və şiiri] iliyinə-qanına qədər incələyərək bu nəticəyə gəlir ki, tərənnüm-təmənnə şerlərinin qəlpliyni, saxtılığını, elə-beləliyini sübut etmək çox da müşkül iş deyil. Mən də Müşfiqin Stalin haqqında yazdığı şerləri qafiyəsinə, hecasına, bölgüsünə, intonasiyasına, söz düzümünə... qədər incələdim, bir növ yarıb o şerlərin içinə baxdım və eyni nəticəyə gəldim. Aqlın yolu birdir, saxtılığın min. Şahmatda olduğu kimi, düzgün gediz yeganədir, yanlış gedir yüzlərlə, minlərlə... Bir də ki, istedadı, dahini [dahiyyə] idarə edən qüdrət onun içindəki Allahdır, dışarıdakı güc, qüvvət deyil. Məşum güc ona tərifi dedirə bilər [övgü söylətebilir], boğazdan yuxarı söz yazmağa məcbur edə bilər, hətta ailəsi, xəstəliyi, zəifliyi onu susdura bilər, əzə bilər, təslim edə bilər, fəqət ilahi şer yazdırmağa bilməz. İlahi sözlərin gəldiyi məchul yerin-fəzanın sirrini yalnız Allah özü bilir.

Mayakovskinin və taleyi Mayakovski kimi olanların ölümünün zahiri səbəbi yer amilləri idisə, əsil səbəbi ilahi sözlərin gəldiyi yerin qapanması, Allahın [ilham tanrısının] küsüb getməsidir. Yer üzündəki bütün şairlər o yer qapananda, Allah küsüb gedəndə ölürlər. Bilən bilir ki, söhbət fiziki-bioloji ölümdən getmir. Bu mənada mən şair deyərək şer yazanları nəzərdə tutmuram. Şair peyğəmbərlərdən sonra gələnlərdir. O, şer də yaza bilər, başqa şey də və yerli-dibli heç yazmaya da bilər.

Əski şərqşünaslardan birinin Sovet dövrünün ağır zamanlarında (yüngül zaman olubmu heç...) dediyi bir sözü xatırlayıram: “Bizdə bir **qosstrax** (dövlət sığortası) var, bir də **qosujas** (dövlət qorxusu) var”.

30-cu illərdə “qara maşın”la simvollaşan repressiya dövrünün məşəqqətlərini Stalin öldükdən sonra yaranan ədəbiyyat əhatə etməyə çalışmışdır. Azərbaycanda bu baxımdan Anarın, Elçinin, Y. Səmədoğlunun... hekayə, povest və romanlarını örnək göstərmək olar.

Sosial psixozu, psixiatrik xəstəxana sindromunu, izlənmə maniyasını [izlenilme kuruntusunu] nəzərə almadan Sovet ədəbiyyatından bəhs etmək imkansızdır.

Bir də dissident siyahısında getməyən [mahələfet listesinde yer almayan] və buna heç bir iddiası da olmayan söz adamları, sənətkarlar var idi ki, onlardan danışmamaq [söz etməmək] ədalətsizlikdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, el sənətkarı Azaplı Mikayıl və bir az fərqli şəkildə Borsunlu Məzahir, Bəhmən Vətənoğlu, Alqayıt, Şücaət, Kərim Nalə... o sıradandır. Haqqı deyən, haqq yazan və yaza-yaza, deyə-deyə rejimin də qəzəbinə düşər olub qara zindanlarda da yatan bu sənətkarlar rejimin dəyirmanına su tökməmiş, əksinə, o suyun niyə axdığını, necə axdığını [nasıl aktığını] sorğulamışlar və ağır həyatlarında bu sorğulamanın əzabını da çəkmişlər.

Onlarca şer, saz, söz, meyxanə ustası adı bəlli olmayan qurbanlar sırasındadır. Ədəbiyyatımızdakı bu meyli təsbit etməmək haqsızlıqdır.

A. Soljenitsının “*Qırmızı təkər*” əsərində tələq etmək istədiyi fikir açıq-aydındır: “Hakim rejim nəhəng [kocaman] təkərdir. Çalış o təkərin altında qalma”. “Xərçəng Korpus”unda (“Rakovoy korpus” adının Rusca çoxanlamlı olduğunu unutmuram) ekstrimal [aşırı] sosaıl-psixoloji vəziyyətdə açılan insan mənəviyyatını göstərən müəllif “İvan Denisoviçin Bir Günü”ndə insan yalqızlığını və yaşam üçün təminatın olmadığını “QULAQ Arxipelaqı”ndan rejimin qəddarlığını, insan və rejim anlayışlarının mahiyyətini açır.

... 1968-ci ildə Sovet tankları Praqaya girəndə, Macarıstan olayları başlananda, Tbilisi, Almatı çaxnaşmalarında [karişikliklərində] yazıçının mövqeyi nə dərəcədə həlledici olmuşdur?

Bu suala qəti cavab vermək çətindir və bizcə, heç bu sualın özünə də o qədər ehtiyac yoxdur. Çünki ictimai zəlzələlər yazıçıdan daha çox jurnalistin, siyasətçinin predmetidir [konusudur]. Yaxın zaman məsafəsi və aktual dəyərləndirmə yazıçı missiyasına daxil deyil.

Doğrudur, yazıçı publisist əsər yazıb dəyərləndirmə apara bilər [yapabilir], aktual söz də deyə bilər, ancaq yazıçı sözünün yetişməsi üçün böyük, geniş zaman lazımdır. Hadisələrin və insanların bədii araşdırılması üçün lazım olan zamana yazıçının ehtiyacı zəruridir.

Miloş Forman Macarıstandan Amerikaya baş götürüb gedib “Yuvanın üstündən ötən ququ quşu” (“Kukuşka proletaet nad qnezdoy”) filmi yaradıb. Bu filmə Sovet tankının tırtılları [paletləri] altında qalan dinc [masum] insanlardan deyil, insan iradəsinin zorlanmasıdan, ayaqlar altına atılan haqdan, vicdandan söhbət gedir ki, bu söz (və ya görüntü) bədii-fəlsəfi düşüncənin yekunudur.

Və ya “Solyaris”, “Güzgü”, “Nostalgiya” daha çox sənətkar sözüdür.

Azərbaycan ölçülərinə gəldikdə, bizcə H. Mehdimin “Yeraltı Çaylar Dənizə Axır” romanı şəxsiyyətə pərəstiş-Stalinizm haqqında o vaxtkı cəsarət həddləri içində yazılmış ciddi əsərdir. Əsərin bədii keyfiyyətləri deyil, sosial-siyasi mahiyyəti kifayət qədər düşündürücüdür. Elçinin “Yaxın-Uzaq Türkiyə” publisistik-xatirə əsəri o dövr üçün qardaş Türkiyə haqqında sözdür. Ə. Kərimin “Pillələr” romanı ilk eksperimental-

bədii nəsr axtarışları cəhdidir.

İ. Hüseynovun “Yanar Ürək”, “Saz”, “Teleqram” əsərləri, Sabir Əhmədlinin “Aran”, “Dünyanın Arşını” və sonralar qələmə aldığı “Yamacda Nişanə”, “Qanköçürmə Stansiyası” əsərləri cəmiyyətə və insana açıq baxışın ifadəsi, cəmiyyəti ciddi bədii araşdırmadır.

Bu dövr “yazıcının rejim, sistem şübhələri” adlana bilər. Əlbəttə, şərti olaraq. Bu əsərləri A. Platonovun və M. Bulqakovun romanları ilə bir səviyyədə tutmaq niyyətində deyilik. Ancaq hər şübhə bir həqiqətin açarındır məntiqi ilə yanaşsaq, təsdiqin içərisindəki inkarı da görməmək mümkün deyil.

... Sovet hakimiyyətinin buzların əriməsi (ottepel) (N. S. Xruşşov) “durgunluq” (L. İ. Brejnev) və “yenidənqurma” (M. S. Qorbaçov) dövrü haqqında yüzrlə kitab, məqalə yazılıb və biz nə bu kitab, məqalələr, nə də dövrlər haqqında geniş danışmaq istəmirik. Bəlkə heç buna ehtiyac da yoxdur. Ancaq Stalin epoxasından [dönemindən] sonrakı dövrün vacib məziyyətlərini göstərmək məcburiyyətindəyik.

İlk öncə Sovet ədəbiyyatının 1953-cü ildən -Stalinin ölümündən başlayan, felən [fiili olaraq] Kommunist Partiyasının XX qurultayından (1956) sonra qərarlaşmağa başlayan “ottepel” də, “durgunluq”da, “yenidənqurma”da hər biri öz ağırlığı ilə ədəbiyyatın belində idi.

Bu dövrləri proses olaraq Moskva-Peterburq mərkəzli “Kənd nəsr”, “Şəhər nəsr”, “metropol” ədəbiyyatı və nəhayət, “dissident ədəbiyyatı”ndan ayırmaq olmaz. İttifaq səviyyəsində ədəbi orqanlar (“Drujba Narodov”, “Literaturnaya Qazeta”, “Znamya”, “Voprosi Literaturi”, “Neva”) bir növ ədəbi hərəkatın təsdiqi idi.

Milli ədəbiyyatların ədəbi axtarışları Sovet ədəbi prosesinin tərkib hissəsi olsa da, dünya ədəbiyyatının ab-havası, ideologiya sərhədlərinə sığmayan əsərlər idi.

Zaman-zaman qurultaylarda tənqid atəşinə tutulan, suçlanan şairlər, yazıçılar üçün Stalin dövrü yeni keyfiyyətdə və yeni prinsiplərlə davam edirdi. “İcazə verilmiş” cəsarət mizanına münasibət də fərqli idi. Və bu prosesdə Ç. Aytmatovun, F. İskəndərin, T. Pulatovun, Anarın, Ə. Əylislinin, Elçinin, N. Dumbadzenin, O. Çiladzenin, H. Matevosyanın... ədəbi yarayışları dövrün ziddiyyət və paradokslarının ifadəsi olmaqla yanaşı, Sovet dövrünün böhran çağının ədəbiyyat, mədəniyyəti idi.

Sona çatmaqda bir dövrün siyasətdən öncəki təhlili, proqnozu [təşhisi], bədii araşdırmaları bəhs etdiyimiz ədəbiyyatın məğzi [aşlı, özü] idi.

Sovet partiya-dövlət rəhbərliyi bir-birini (hər sonrakı, öncəkini həm inkar, həm də təsdiq edir. Rejimin ayrı-ayrı dövrləri mahiyyət etibarilə həm inkar (əsaslı fərqliliklər timsalında), həm də təsdiqdır (rejimin davamı anlamında). Eyni proses spesifik şəkildə ədəbiyyat və incəsənətdə özünü göstərir.

İstər mərkəzdə, istərsə də yerlərdə [mahallerde, yerelde] başlayan ədəbi və ədəbi-siyasi prosesin yeni təhlili və baxışı ehtiyacı var.

... L. İ. Brejnevin durgunluq dövrü ədəbiyyata küt, kobud [kaba] münasibətin onlarca örnəkləri ilə doludur. Bu dövrü Azərbaycanın yüksəliş, “iri addımlarla

irəliləmə” dövrü adlandırılanların tragikomedik durumu insanı heyrətləndirir.

Görəsən, ölkənin durğunluqdan çökmüş durumunda, sosial bataqlıq içərisində inkişaf edən, yüksələn nə imiş?

Bu da bir paradoksdur. Durğunluq dövrünün plenum, qurultay materialları Sovet rejim ədəbiyyatının çökmə dövrünün canlı sənədləridir.

Durğunluq dövrünün ədəbiyyatını durğun hesab etmək, məncə, yanlışdır. Stalin sərtliyindən sonra nisbətən mülayim ictimai hava ədəbiyyatın imkanlarını müəyyən mənada genişləndirirdi.

Bütün diktatorlar kimi L. İ. Brejnevin də bədii publisistikaya meyl edib “Kiçik Torpaq” qələmə alması (və ya qələmə aldırması) ədəbiyyatın, publisistikanın imkanlarından yararlanma cəhdindən başqa bir şey deyil. “Çörək olsa, nəğmə də olacaq” bayağı-trivial aforizmi o dövrün qələmə alınmış əsərlərinin bir qisminin devizi sayılsa da, o zaman şərti ayrılan Rus “şəhər nəsr”, “kənd nəsr”, metropol ədəbiyyatı və “samizdat” (əlyazma) ədəbiyyatının və əlbəttə ki, dissident ədəbiyyatın kütləviləşməsi ilə şərtlənir.

Yerlərdə ədəbiyyatın axtarıqların, rəsmilərin onu cilovlama [kontrol altına alma], idarəetmə cəhdləri, milli (məsələn, Azərbaycanda Güney mövzusu) və kvazimilli [sözde milli] və ya milli surraqaat [ikame edilmiş] ədəbiyyatın yeni forma və məzmun axtarıqlarını səciyyəvi əlamətləri kimi göstərmək olar.

Buzlar əriməyə başladıqdan (ottepel) sonra da Sovet partiya rəhbərliyinin amirlik ədası və əxlaqı dəyişmədi. N. Xruşşovun abstraksionist [soyutçu], modernist rəssamlara münasibəti və təhqiramiz [aşağılayıcı] bənzətmələri Sovet cəza növünün formaca dəyişsə də, məzmunca [içerik] dəyişmədiyini göstərir.

N. Xruşşovun Sovetlər Birliyini dağıdan M. Qorbaçovun sələfi hesab edilən haqsız sayıla bilməz.

M. Qorbaçovun yenidənqurma dövrü Sovetlər Birliyinin dağılma mərhələsinin ərəfəsidir. Bu illərdəki mənəvi-psixoloji mühitin dəyişdiyi, nəzarətin zəiflədiyi, totalitarizmin çökdüyü dövr kimi səciyyələndirmək mümkündür.

Amma ədəbiyyat qulaqburmaları [uyarıları, təhditləri], qlavlit [sansür] nəzarəti qalır, KQB xofu [korkusu] insanların varlığında yaşayırdı.

Soljenitsinə münasibət yumşalsa da, böyük sənətkar-vətəndaş öz Vətəninə dəvət olunub gəlsə də, Sovet ədəbiyyatının tamamilə öldüyünü düşünmək sadələşmədən başqa bir şey deyildir.

Ölümünə yaxınlaşan Sovetlər Birliyinin Qorbaçov ictimai-siyasi, mənəvi-mədəni, o cümlədən ədəbiyyatın ölümqabağı böhranını yaşayırdı. Gizli arxivlərin açılması, açıq Qərb dialoqları, cəsarətli yazılar bu ölümqabağı böhranın labüd [kaçınılmaz] nəticəsi idi. Sovet ədəbiyyatının kriterlərinin dağılmağa başladığı (bu proses Stalinin ölümündən sonra rüşeym halında başlamışdı) bu dövr gələcək ictimai şüurun, ədəbiyyat həyatının üfüqləri çox da aydın bilinməyən yeni dövrünün təməllərinin qoyulduğu dövr kimi də səciyyələndirilə bilər.

Yeni dövr ərəfəsi siyasiləşmənin qabarıq olduğu bir zamandır. O zamana kimi ədəbiyyatda obrazlarla, rəmzlərlə ifadə olunan, çap olunmayan, gizli saxlanan gerçəyi indi siyasi müstəvi birbaşa [zemin doğrudan doğruya] ifadə etmək imkanı qazanmışdı. Mətbuatın, televizianın fəallığı ədəbiyyatı ikinci plana keçirmişdi. Ədəbiyyatın özünüifadəsi üçün məhdud zaman yetərli deyil.

Qəribədir [şaşıllacaq şeydir] və qərübə olduğu qədər də təbiidir ki, hər respublikanın öz Stalini, Beriyası, Molotovu, Kaqanoviçi, Mikoyanı... və əlbəttə ki, Leonovu, Simonovu, Tixonovu, Fadeyevi... var idi. Olmaması da imkansız idi. Moskvada yazılan hökmün əks-sədası ölkənin dörd bir tərəfində təsdiqini tapmalı idi və tapırdı [onaylanmalı idi və onaylanıyordu].

Tövbə qapısı həmişə açıqdı. Fəqət minlərlə insanın ölümü, yetim uşaqların göz yaşları, dağılmış evlər, köçlər və faciələr... qarşısında tövbənin nə cür [nasıl] olduğunu anlamaqda acizəm.

Torpağın üzü soyuqdur, Tarixdə hər şeyin bəraəti var və Allah böyükdür, bağışlayandır məntiqi qarşısında susuram. Çünki başqa əlacım [çarem] yoxdur...

Dəli şairin son səsi və son sözü:

“Sovet ədəbiyyatı adlı monstr [yaratık], paranoy düzəltməyin [paranoya icat etməyin], ay bədbəxtlər. Bu 70 il sizin tarixinizdir. Tarixinizi öyrənin, tarixin ibrət dərslərini alın. Fəqət o tarixə tüpürməyin. Əks təqdirdə gələcək də sizə tüpürəcək ha... Bütün zamanların yazanlarına baxın, yazdıqlarını oxuyun. Bəlkə həqiqəti tapasınız, tapsanız sevinin, tapmasanız da sevinin. Nə fərq edər ki...”

Son söz yerinə

... Dünyada heç nə, heç kim yox idi. Tək Allah vardı, sonra Allah dağı, daşı, qurdu, quşu, suyu, havanı, günəşi, ayı, ulduzları yaratdı. “İlahların dili” olan musiqini də Allah yaratdı. O musiqini dağ-daş, qurd-quş dinləyirdi, şübhəsiz. Ancaq yer üzündə, göy üzündə insan olmadığı üçün o musiqi dağın-daşın, qurdun-quşun özü kimi anlamsız, dilsiz idi. Nəhayət, Tanrı, Sözü, Sözdən sonra İnsanı yaratdı. Musiqi sözü geyindi, sözə qoşuldu, anlam daşdı. Sözü musiqisi, anlamı yarandı. Onu insan yaratdı. Söz insanı insan etdi. Bu dünya Allahla insan arasında münasibətdir. Şeytan da, mələklər də dağ-daş da, günəş də, ay da, ulduzlar da, yerlər, göylər də bu ilahi münasibətin ünsürlərindən başqa bir şey deyil.

... Hər şey keçib gedəcək. Yenə dünyada səs-söz qalacaq. Kainatın hər yerində səs-söz ruh kimi dolaşacaq. Səs də, söz də yenə Tanrının özünə qayıdacaq.

Bu əvvəllə sonun arası Allahın bir nəfəsidir. Bu nəfəs fanidirmi? Fani. Sonsuzdurmu? Sonsuz. Əbədidirmi? Əbədi. Gözəldirmi? Gözəl. Sirdirmi? Sırr.

Bu bir nəfəsin içində ölümlər, sürgünlər, həbslər, göz yaşları olmadımı? Oldu. Olacaqmı? Olacaq. Keçəcəkmə? Keçəcək, hər şey kimi keçib gedəcək.

Bu da bir imtahandır. Allahın imtahanı.

İmtahan dünən də var idi, bugün də var, sabah [yarın] da olacaq.

Bir nəfəs içində İnsanın və Sözün Allah qarşısında imtahanı Qiyamətdə sona çatacaq. Qiyamətdə görüşərik.

P. S. Və deyim ki, bu yazı nəyisə dağıtmaq, inkar etmək, nə isə çox yeni bir şey söyləmək məqsədiylə yazılmayıb. Sadəcə yazılıb. Yazılmaması mümkün olmadığı üçün yazılıb, bir düşüncə, fikir kimi qələmə alınıb. Bəyənilərsə, dartsılırsa, inkişaf etdirilərsə -nə gözəl. Bəyənilməzsə, qəbul edilməzsə, dartsılmazsa, inkişafına ehtiyac duyulmazsa; ondan da gözəl...

Necə deyərlər, düz, doğru məntiq də, tərs məntiq də məntiqdir. Necə ki, formal məntiq də, dialektik məntiq də, riyazi və qeyri-səlis-bulanıq məntiq də məntiqdir.

Bu məntiq ayrırımlarının içində az və səbrlə, indi dəblə [şimdiki moda] olan dillə desək, toleransla prosesi izləyək, təsbitlər edək, fikir bölüşək və bir nəticəyə gəlməsək də, düşüncədə, fikir həyatında azadlığımızı qorumalıyıq qənaətini çəkingənlik dolu bir cəsarətlə söyləməyə məcburam. Əminəm ki, söhbət davam edəcək.

P. P. S. Fraqmentlərlə verilmiş bu təhlil bir fərdi düşüncənin məhsuludur və qətiyyətlə hökm səciyyəsi daşımır. Ağıl-ağıldan, fikir-fikirdən üstündür qənaətini qəbul edən müəllif hər cür [tür] polemika və müzakirəyə açıqdır. Və müəllif nəyi isə yazıb ona son nöqtə qoymaq iddiasında da deyil, problemin yeni fikir axarında, dünya kontekstində, tarixi sürəc içərisində araşdırılmasının tərəfindədir.

Bu araşdırma bizə istədiklərimizi verə bildiyi kimi, istəmədiklərimizlə də qarşı-qarşıya qoya bilər ki, bu da çox təbiidir.

Dağıtmaq, məhv etmək, inkar etmək, öldürmək deyil, yaşamaq və yaşatmaqdır, insanlığın, sənətin və elmin məqsədi.

... Allah yolumuzu və tariximizi açıq eləsin.

Makalede isimleri geçen yazarlar, devlet görevlileri ve siyasetçiler hakkında kısa açıklamalar:

Abbaszade H. : (1922-2008) Azərbaycan yazarı

Abdulla A. : (1940) Azərbaycan yazarı

Abidin T. : (1941) Azərbaycan şairi, gazeteci

Ağamalıoğlu S. : (1867-1930) Azərbaycan'daki Sovyet hökuməti kurucularından olup aynı zamanda Komünist Partisi azalarından biri.

Ahmetov S. : (1930-2009) Azərbaycan Halk Yazarı²

Ahmatova A. : (1889-1966) Rus şairi

Ahundov R. : (1897-1938) Edebiyat araştırmacısı, tercüman, gazeteci, Stalin katliamının kurbanlarından biri.

2 Şair ve yazarlara verilen resmi devlet unvanı.

- Aksyonov V. : (1932-2009) Rus yazarı ve dramaturg
Ali Kerim : (1931-1969) Azərbaycan şairi
Anar : (1938) Azərbaycan yazarı
Arabəyev İ. : (1870-1933) Kırğız maarifçisi, Türkolog ve alim, Stalin katliamının kurbanlarından biri.
Aseyev N. : (1889-1963) Rus Sovyet şairi, tərcüman.
Aşnin F. : (1922-2000) Türkmən Türkolog ve alim, Stalin'in katliam devrinin araştırmacısı
Aytmatov Ç. : (1928-2008) Kırğız yazarı
Azəroğlu B. : (1921) Azərbaycan Halk şairi
Bağirov G. : (1904-1985) Azərbaycan'ın Türkolog alimi, Stalin devrinin siyasi suçlusu
Bahış E. : (1947-1996) Azərbaycan şairi
Bayatlı Oder V. : (1949) Azərbaycan şairi
Bednu D : (1883-1945) Rus Sovyet yazarı
Behmenli V. : (1955) Azərbaycan şairi
Behrudi R. : (1957) Azərbaycan şairi
Belov : (1932) Rus yazarı
Berberova N. : (1901-1993) Rus yazarı ve eleştirmeni
Beriya : (1899-1953) Devlet görevlisi, Stalin'in başlattığı katliamın organizatörlerinden biri, 1953 yılında kurşuna dizilmiştir.
Bitov : (1937) Rus yazarı
Blok A. : (1880-1921) Rus şairi ve yazarı
Borhes H. : (1880-1912) Arjantin yazarı
Brodski İ. : (1940-1996) Nobel ödüllü muhacir Rus yazarı.
Buharin N. : (1888-1938) Sovyet devleti görevlisi, Komünist Partisinin azalarından olan ekonomist ve Marksist teorisyen, Stalin hükümeti tarafından katledilmiştir.
Bulgakov M. : (1891-1940) Rus yazarı
Bunin İ. : (1870-1953) Muhacir Rus yazarı, Nobel ödülü sahibi.
Bünədov Z. : (1923-1997) Akademisyen, şarkiyatçı alim, tarihçi, Sovyetler Birliğı Kahramanı³, Emektar İlim Hizmetkari.⁴
Cabbarlı C. : (1899-1934) Azərbaycan dramaturgu ve şairi
Cavit H. : (1882-1941) Azərbaycan şairi ve dramaturgu, Stalin katliamının kurbanlarından biri.

3 Savaşta gösterdiği üstün hizmetlerinden dolayı (genellikle II.Dünya Savaşında) askerlere devlet tarafından tesis edilen unvan

4 Bilim sahasındaki başarılarına göre belirli kişilere verilen resmi devlet unvanı

- Cemil A. : (1913-1977) Azərbaycan şairi
Cevat A. : (1882-1937) Azərbaycan şairi, Stalin katliamının kurbanlarından biri.
Çemenzeminli Y. V. : (1887-1943) Azərbaycan yazarı
Dilbazi M. : (1912-2001) Azərbaycan Halk şairi
Dilsuz M. : (1945) Azərbaycan yazarı
Dolmabovski Y. : (1915-1994) Rus şairi
Dumbadze N. : Gürcü yazarı
Dzerjinski F. : (1877: 1926) Lenin: Stalin devri, Komünist Partisi azalarından biri, devlet görevlisi.
Ebülhasan E. : (1904-1986) Azərbaycan yazarı
Efendiyev İ. : (1914-1996) Azərbaycan yazarı ve dramaturgu
Eko U. : (1932) İtalyan yazarı ve alimi
Elçin : (1943) Azərbaycan yazarı
Erenburg İ. : (1891: 1967) Sovyet yazarı, muharrir
Eylisli E. : (1937) Azərbaycan yazarı.
Fadeyev A. : (1901-1956) Rus Sovyet yazarı
Fayzenberg İ. A. : (1897-1937) Rus Sovyet mizah yazarı
Folkner U. : (1897-1962) Amerikan yazarı, Nobel ödülü sahibi.
Furmanov D. : (1901-1956) Rus Sovyet yazarı
Gıladze O. : (1933) Gürcü yazarı
Gladkov F. V. : (1883-1958) Rus Sovyet yazarı
Grossman V. : (1905-1964) Rus Sovyet yazarı, eleştirmen
Gumilyev L. : (1912-1992) Rus tarihçisi, şarkiyatçı, etnolog.
Hacıbeyov Ü. : (1885-1948) Azərbaycan bestecisi, musiki nazariyatçısı, maarifçi yazar.
Hemenguey E. : (1899-1961) Nobel ödüllü Amerikan yazarı.
Hüseyn Arif : (1924-1992) Azərbaycan Halk şairi
Hüseynov Ç. : (1929) Azərbaycan yazarı
Kruşçev N. S. : (1894-1971) Sovyetler Birliğı devlet görevlisi, Komünist Partisi Merkezi Komitesinin başkanlık görevini yürütmüştür.
İbrahimbeyov M. : (1935) Azərbaycan yazarı ve sinema yönetmeni.
İbrahimbeyov R. : (1939) Azərbaycan yazarı ve sinema yönetmeni
İbrahimov İ. : (1921-1987) Azərbaycanlı tercüman.
İbrahimov M. : (1911-1993) Azərbaycan Halk yazarı
İsmail M. : (1939) Azərbaycan şairi

- İsmailzadə İ. : (1941-1997) Azərbaycan şairi
- Jdanov A. A. : (1896-1948) Sovyetlər Birliyi devlet görevlisi, Komünist Partisi azalarından biri.
- Jubanov K. : (1899-1938) Kazak alimi ve devlet görevlisi, Stalin katliamının kurbanlarından biri.
- Kaganoviç L. : (1893: 1991) Stalin devri devlet görevlisi, Komünist Partisi azalarından biri.
- Kalinin M. : (1875-1945) Sovyetlər Birliyi devlet görevlisi, Komünist Partisi azalarından biri.
- Kamenev L. : (1883-1936) Sovyetlər Birliyi devlet görevlisi, Komünist Partisi azalarından biri, Stalin'e karşı olduğu için kurşuna dizilmiştir.
- Kasimov İ. : (1918-1981) Azərbaycan yazarı
- Kastaneda K. : (1925) Peru yazarı
- Katayev E. : (1903-1942) Rus Sovyet mizah yazarı
- Katayev V. : (1897-1986) Rus yazarı, şairi, dramaturgu
- Kavabata Y. : (?-?) Nobel ödüllü Japon yazarı
- Kazakeviç E. : (1913-1962) Rus Sovyet yazarı
- Kerimzade F. : (1937-1989) Azərbaycan yazarı
- Kirov S. M. : (1886-1934) Sovyetlər Birliyi devlet görevlisi, Komünist Partisi azalarından biri.
- Koba : Stalin'in lakabı
- Kobo Aben : (1924-1993) Nobel ödüllü Japon yazarı
- Kondratyev grubu: 1934 yılında Stalin rejiminin ilan ettiği ve “Pravda” gazetesinin ifşa ederek hapse mahkûm ettiği grup
- Kononov A. : (1906: 1938) Sovyet Türkologu
- Garaçöp S. : (1955) Azərbaycan şairi.
- Gay G. : (1887-1937) Ermeni kökenli Sovyet askeri görevlisi
- Lambayev M. : (1915-1942) Kazak yazarı
- Leonov L. : (1931-1994) Rus Sovyet yazarı
- Mandelştam O. : (1891-1938) Rus şairi, Stalin soykırımının kurbanı
- Markes G. : (1928) Nobel ödüllü Kolombiya yazarı
- Matevosyan H. : (1935-2001) Ermeni yazarı
- Mayakovski V. V. : (1893-1930) Rus Sovyet yazarı
- Mehti Hüseyin : (1909-1965) Azərbaycan Halk Yazarı
- Mehlis L. Z. : (1889-1953) Sovyetlər Birliyi devlet görevlisi, Komünist Partisi azalarından biri.

- Mehmethanlı E. : (1913-1990) Azərbaycan yazarı
Mehmetov V. : (1940-1988) Azərbaycan yazarı
Melikzade İ. : (1934-1995) Azərbaycan yazarı
Meyerhold V. E. : (1874-1940) Sovyet tiyatro oyuncusu ve yönetmeni
Mehmet Araz : (1933-2007) Azərbaycan Halk Şairi
Mehmet Aslan : (1939) Azərbaycan şairi
Mehmetov A. : (1944-1991) Azərbaycan yazarı eleştirmeni, alimi, siyasi görevlisi
Mesud A. : (1957) Azərbaycan yazarı
Mikoyan A. İ. : (1895-1978) Ermeni kökenli Sovyet devlet görevlisi, Komünist Partisi azalarından biri.
Mironov A. A. : (1941) Sovyet tiyatro oyuncusu
Müşfik M. : (1908-1937) Azərbaycan şairi, Stalin katliamının kurbanlarından biri.
Nabokov V. : (1899-1977) Nobel ödüllü muhacir Rus yazarı
Nasip V. : (1939) Azərbaycan yazarı
Ordubadi M. S. : (1872-1950) Azərbaycan yazarı ve dramaturgu
Oruç M. : (1947) Azərbaycan yazarı
Osanın L. : (1912: 1997) Rus şairi
Ostrovski N. : (1823-1886) Meşhur Rus dramaturgu
Paracanov S. : (1924: 1990) Sovyet sinema yönetmeni
Pasternak B. : (1890-1960) Nobel ödüllü Rus yazarı
Plehanov V. : (1856-1918) filozof, Marksizm teorisyeni
Radzinski E. : (1936) Rus yazarı, dramaturgu, televizyon sunucusu
Rahimov S. : (1900-1983) Azərbaycan Halk Yazarı
Raykin A. : (1911-1987) Tiyatro oyuncusu, SSCB Halk Artisti⁵
Refibeyli N. : (1913-1981) Azərbaycan Halk Şairi
Romm M. : (1901-1971) Sovyet sinema yönetmeni, SSCB Halk Artisti
Rövşen R. : (1946) Azərbaycan şairi
Rüstem S. : (1906-1989) Azərbaycan Halk Şairi
Rüstemhanlı S. : (1946) Azərbaycan şairi
Ryazanov E. : (1927) Rus sinema yönetmeni
Rza R. (1910: 1981) Azərbaycan Halk Şairi
Sabir M. A. : (1862-1911) Klasik Azərbaycan mizah şairi
Sadık F. : (1930) Azərbaycan şairi

5 Kendi dallarında başarılı olan sanatçılara verilen üstün resmi devlet unvanı

- Sahavet S. : (1946) Azərbaycan yazarı
Salahzade E.: (1941) Azərbaycan şairi
Samet Vurğun : (1906: 1956) Azərbaycan Halk Şairi
Sametoğlu Y. : (1935: 1998) Azərbaycan yazarı
Samoyloviç A. : (1880-1938) Türkolog, Stalin katliamının kurbanı
Sarnov B. : (1927) Rus edebiyat araştırmacısı və eleştirmeni
Serajimoviç A. : (1863-1949) Rus Sovyet yazarı
Simonov K. : (1915-1979) Rus Sovyet yazarı
Sokolov A. : (1943) Rus yazarı
Soljenitsın A. : (1918-2008) Nobel ödüllü Rus yazarı, gazeteci.
Stalin İ. V. : (1879-1953) SSCB'nin və dünya kommünist hərəkatının rehberlerinden biri, 1930'lu yıllarda SSCB'deki katliamı başlatan diktatör.
Stanislavski K. S. : Sovyet yönetmeni ve oyuncusu
Süleymanlı M. : (1943) Azərbaycan yazarı
Süleymanov O. : (1936) Kazak yazarı və şairi
Svetayeva M. : (1892: 1941) Rus yazarı, Stalin katliamının kurbanlarından biri.
Molotov V. : (1890-1946?) Stalin devrinde Sovyet devlet görevlisi, Kommünist Partisi üyelerinden biri.
Şaginyan M. : (1888-1982) Sovyet yazarı, muharrir.
Şehriyar M. : (1905-1988) Güney Azərbaycan şairi
Şemsiyev B. : (1930) Kırgız yönetmeni
Şıhlı İ. : (1919-1995) Azərbaycan yazarı
Şklovski V. : (1893-1984) Rus yazarı və alimi.
Şolohov M. : (1905-1984) Nobel ödüllü Sovyet yazarı
Şukşin V. : (1929: 1974) Rus yazarı və oyuncusu
Tarkovski A. : (1907-1989) Rus şairi və yazarı
Tarkovski A. : (1932-1986) Sovyet sinema yönetmeni ve senaristi
Tihonov N. : (1896-1979) Sovyet şairi
Tınıstanov K. : Kırgız eleştirmeni
Tolstoy L. : (1882-1945) Rus yazarı
Trifonov Y. : (1925-1981) Rus Sovyet yazarı
Trotski L. : (1879-1940) Sovyet devlet görevlisi, Kommünist Partisi azalarından biri, Marksizm: Leninizm teoriseni.
Tutçev F. İ. : (1803-1873) Rus şairi
Uritskiy S. P. : (1895-1938) Sovyet askeri yetkilisi

- Vahapzade B. : (1925-2009) Azərbaycan Halk şairi
Veli K. : (1946) Azeri Türkolog, eleştirmen
Voznesenski A. : (1933) Rus yazarı
Yakub M. : (1937) Azərbaycan şairi
Yagoda H. : (1891-1938) Stalin katliamının gerçekleştirilmesinde aktif görev alan
içişleri üzere Halk Komiseri (1933-1938), 1938 yılında kurşuna dizilmiştir.
Yevtuşenko Y. : (1933) Rus şairi
Zaharov M. : (1933) Rus tiyatro yönetmeni
Zifeld: Simumyagi A. R. : (1889-1939) Rus Türkolog, Stalin katliamının kurbanlarından
biri.
Zoşşenko M. : (1894-1958) Rus yazarı
Zoşşenko M. : (1895-1958) Rus Sovyet yazarı
Zinovyev G. Y. : (1883-1936) devrimci, Sovyet devlet görevlisi, Komünist Partisi
üyelerinden biri. Stalin tarafından katledilmiştir.